

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 51
(19484)

2021 чылдың
июль 14
среда

Хүннүң үнери — 04:03
Ажары — 21:06
Хүн дурту — 17:03

Садар өртээ хостуг 12+

Владислав ХОВАЛЫГ:

«АЖЫЛ-АГЫЙЖЫ УДУРТУКЧУ ХЕРЕК»

Тыва – чер болгаш мал ажил-агыйлыг регион. Республикага сөөлгү чылдарда мал бажының саны элээн өскөн. Үнүштер тарып өстүрер ажил ооң-биле чергелештир сайзырап турар.

Тываның Баштыңының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар Владислав Ховалыг Каа-Хем кожуунга ажил аайы-биле барып чорааш, көдээ ажил-агыйның чедишкinnerи-даа, аштырышкinnerи-даа бар дээрзин көргөш, социал четкиде блогунга бодунуң санал-бодалын илереткен: «Көдээ ажил-агыйыңга онза кичээнгей салыр деп шиитпирледим. Сүт фермаларының бүдүрүлгелеринге барып чорааш, эки чүве-даа дыңнавадым. Чүгле бергедээшкinnerин чугааладылар. Күзели турган болза, боттары шагда-ла шиитпирлеп ап болур турганы чадавас».

Ильинка суурга 2010 чылда туттунган сүт фермазы ол суурнуң улуг бүдүрүлгези болуп турар. Ооң бергедээшкinnerи баштайгы үезинде-ле илереп көстүп келген. Бирде тууду узамдыгып туруп бээр, бирде директорлары солчуп туруп бээр болган. Бүдүрүлгениң ажил-ижин чогуур деңгелинге чедир ажилдадып-тар шудургу, кызымак кижиле тывылбаан.

«Көдээ ажил-агыйыңга бергедээшкinnerни дораан тодаргай айтып, шиитпирлерни дораан саналдаптар ажил-агыйжы улус херек. Фермер Михаил Санниковту шак ындыг ажил-агыйжы кижиле деп көрүп тур мен. Хову-шөлдерге тарыттынып, мал чемин белеткеп, күрүне биле хуу эштежилгениң дугуржулгазын кылып, кады ажилдаарыңга ол белен» – деп, Владислав Ховалыг бижээн.

Аыш-чем аймаан өске черден эккээрин эвээжеди, боттарының бүдүрүлгезин сайзырадып, ажилчын олуттарның санын көвүдедири дээрге регионнуң хөгжүлдээзиниң чугула демдээзиниң бирээзи болур.

Россияга шаг-төөгүдөн бээр хлеб кол аыш-чем болуп чораан. Михаил Санников элээн каш чылдар дургузунда тарааны тарып өстүргөш, дүжүдүн ажаап, хлеб быжырап далганны бүдүрүп турар. Ол бодунуң үлгери-биле «Азия төвүндө чүгле ээн ховулар бар» деп догаааштырап хөөннүг улусту буура шапкан. Ак-тараадан аңгыда кырлыг-караны база катап тарып өстүрүп эгелээн.

М. Санников – көдээ ажил-агыйның шынап-ла күштүг болгаш арга-дуржулгалыг удуртукчузу. Ол ам чаа угланышкinnerи – эът болгаш сүт аймааның бүдүрүлгезин бодунга хүлээнип алыр болза, шыдаар бе? Санников шупту чүвени шыдаар дээрзинге, кады ажилдаарыңга Владислав Ховалыг бүзүрөп турар.

«Тывада тараалаң ховулар бар, а баартактарда өске черниң барааннары чыдар. Бир чылда сүт аймаан безин 5 млрд. рубль-биле садып ап турар бис. Боттарывыска улуг хемчээлдиг бүдүрүлгелер турган болза, ол акша-хөрөңги республика бюджетинче кирер үндүрүлгелер, тус черниң сайгарлыкчыларының орулгазы болур. Эге дээрзинде бүгү-российжи рыноктарны эжээлээри кол эвес, а чаңгыс чер-чурттугларывысты сүт-биле хандырап ужурулуг» – деп, Владислав Ховалыг саналдаан.

(Уланчызы 2-ги арында).

Бөгүнгү үндүрүлгедө:

“АРЫГ ЗОНАЖЕ”
QR-КОДУТ

3-кү арында

“АМГЫ ҮЕНИҢ
ШКОЛАЗЫ” ТЫВАДА

6-гы арында

УШ-БЕЛДИР КУРОРТ
– КАДЫК-ЧААГАЙ
АМЫДЫРАЛДЫҢ
НЕПТЕРЕДИКЧИЗИ

8-ки арында

Июль 12-де ТР-нің кадык камгалап сайыдының оралакчысы Долаана Куулар санаторий Сойнуң туберкулезка удур диспансеринге коронавирус хамчыы өөскээниниң дугайында дыңнаткан.

СОЙГА COVID-19 НЕПТЕРЭЭН

Эрткен неделяда санаторий Сойнуң туберкулезка удур диспансеринге эмнедип чыткан уругларның аразынга ук санаторийниң медицина ажилдакчызындан COVID-19 аарыы өөскүп үнгени билдинген. Ол ажилдакчы ийи катап коронавируска удур тарылганы эрткен турган. Аарыгның бир дугаар им-демдектери билдинип эгелээр-ге-ле, санаторийниң

удуртулгазы Росхереглелхайгааралче байдалды дамчыткан. Ол-ла дораан аарыг ажилдакчыны ажил-агыйдан кызыгаарлаан. Санаторийде бар турган улустуң шуптузундан коллективти-биле думчуктан болгаш боостаадан анализти алган. Түңнелинде COVID-19-туг анализтер илерээн. Бичии уруглар шупту эмчи шинчилгезин катап база эрткен. Түңнелинде аарыгның им-демдээ бар болгу дег 5 уруг тодараан. Ол беш кижиниң 3-үнде чаа COVID-19 бар болган. Ол уругларны дораан республиканың бичии уруглар эмнелгезинде чыттырып, аңгылаан. Уругларның ниити байдалы ажырбас. Аарыгны чиик хевирге эртип турар деп болур.

Бичии уруглар эмнээр албан чери болганда ында кадыкының байдалы кошкак уруглар чыдар деп билир бис. Ынчангаш аңаа турган бичии уругларның доозазындан, аарыгның им-демдээ чок-даа болза, санаторийниң эмчизи-биле чоок харылзажып турган боорга, анализтерни алган. Республиканың эпидемиологтуг төвү шинчээн соонда, 16 уругга аарыг илерээн. Санаторийниң бодунга аарыг улусту аңгылаар черни болгаш кадык улуска обсерваторну органиастаан. Уруглар шупту эмчилерниң хайгааралында. Амдызында аарыгның кандыг-даа им-демдектери илеревээн. Эң эгезинде республиканың бичии уруглар эмнелгезинге аңгылап чыттырган бичии уругларның байдалы эки. Оларның ийизин Сойже дедир чорудупкан. Бирээзин ада-иези апарган. Ынчап кээрге, Сойда 16 вирустуг, а 47-зи анализинде коронавирус чок уруглар амгы үеде чыдар. Уруглар диспансериниң болгаш коронавируска удур эмнээшкенин база ап турар.

Вирус эмчи ажилдакчызындан тараан болган соонда, истелге ажылы доозулган. ТР-нің кадык камгалап сайыды чогуур хемчеглерни чорудуп турар. Росхереглелхайгааралдың негелдезинге дүүштүр профилактика ажилдарын санаторий чорудуп, дүрүмнерни сагып турган. Диспансерге ажилдап турган улуг улусту база шуптузун шинчээн соонда, беш вирустуг кижилерээн. Оларны база ажилындан кызыгаарлаан.

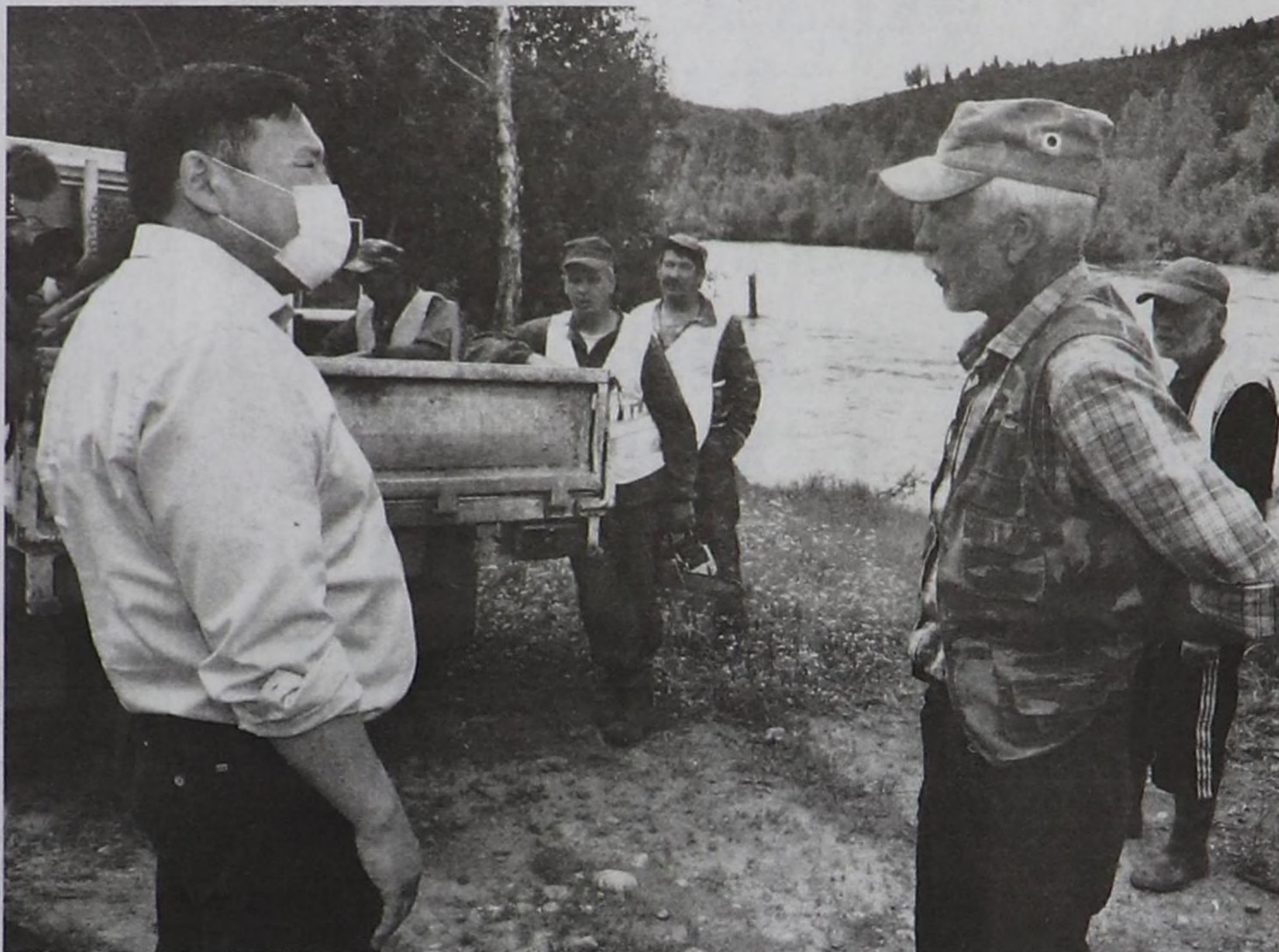
Санаторийже чоруур бетинде үш хонук азы 72 шак бурунгаар ковид анализин дужааган турар ужурулуг. Ниитизи-биле 64 уруг санаторийге эмнедип чыткан. Оларның шуптузунуң анализти эки турган.

АЙДЫН ОНДАР.

Чуруктуу Арслан АРАКЧАА тырт-тырган.

Владислав ХОВАЛЫГ:

«АЖЫЛ-АГЫЙЖЫ УДУРТУКЧУ ХЕРЕК»

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Бир звес фермер М. Санников күрүне биле хуу эштежилгениң дугуржулгазы ёзуугаар «Каа-Хем» муниципалдыг унитарлыг бүдүрүлгени удуртуп эгелээр болза, аңаа сүткүр азы зыткыр инекти шилирин боду шиитпирлээр. Кайы хире сүт бүдүрерин, кандыг сүт барааннарын кылырын болгаш өске-даа чүүлдерни ол боду шиитпирлээр апаар.

Тывага баштай көжүп чедип келген улустар одар-белчиин көрүп алгаш, аңаа инектерни азырап өстүрүп турганын

Ильинканың улуг назылыгы сактып чугаалаан.

Инек барда, сүт муңзавас. Сүт сааны элбек болза, ону болбаазырадыр ажилды органиастаар херек. «Ээзи чокта, ажил бүтпес» – деп, Вячеслав Ховалыг чугаалаан. Шудургу, кызымак кижилер кандыг-даа ажилды кылып шыдаар. Санниковтун чери-даа, мал-маганы-даа бар болган төлээде, арга-дуржулгазы база турар ужурулуг. Ынчангаш Вячеслав Ховалыгның көдээ ажил-агыйлыг бүдүрүлгени удуртуп-баштаар чаа кижини шилээни ужуру-чөптүг.

Шуптузу чугула

ЭРТЕМ-БИЛИГЖЕ ЧҮТКҮЛҮН КОШКАТПААН, ЭР ХЕЙЛЕР

ТР-нің Баштыңының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар Владислав Ховалыг эрткен дыштаныр хонуктарда Таңды кожуунуң Балгазын суурга чедип чораан. Тус черниң школазын эргижирээн, айыылдыг деп санаан турган. Балгазын школазының өөреникчилери кандыг байдалга өөренип турганын В. Ховалыг боду барып көргөн.

– Тываның аграрлыг бүдүрүлгө техникумунга сургуулдар болгаш школачылар сыңмарлажып, кандыг-даа таарымчалыг байдал чок черге өөренип турган-дыр. Кичээлдээринге таарымча чок черге безин эртем-билигже чүткүлүн кошкатпаан сургуулдар болгаш школачылар, эр хейлер. Балгазынга 616 олуттуг чаа үениң школазын тудар акша-хөреңгини РФ-тиң Чырыдышкын яамызындан камгалап алган бис. Чаа школань 2023 чылда тудары көрдүнгөн. Ам-на ажы-төл эптиг болгаш айыыл чок черге өөренир-дир – деп, В.Ховалыг чугаалаан.

Чаа школань тудуп эгелээринге чедир безин ам-даа 2 хире чыл бар. А өөредилге чылы удавас эгелээр. Айыылдыг деп санаан школага уругларның өөредилгезин уламчылап болбас. Республиканың бюджетке чегей болганындан тудуг ажылдарын эртежиң эгелээри канчап-даа болдунмас. Балгазын школазын бирден-бирээ

чокка доозазын хынап көргөш, оларның чүгле чаңгызы аварийлиг деп санаттынып турарын ол билип алгаш, ук айтырыгга хамаарыштыр чогуур органнар-биле база катап чугаалажыр, өске аргаларны дилээр деп түңнелге келген.

Түр үеде Балгазынның өөреникчилерин кожазында Владимировка школазынче хуннун сөөртүп болур арга бар. Ынчалза-даа мында база-ла бергедээш-

кинер тургустунуп келир. Чер орук, эрги самдар, ыяш көвүрүг болгаш эт-септиң чедишпейн баары. Уруглар кичээлдерин үспейн, сентябрь 1-де өөренип эгелээр кылдыр, республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызынга ук айтырыгны, а Орук транспорт яамызынга Сой хемниң көвүрүүн септээр даалганы Владислав Ховалыг берген.

Рада ДЕМЧИК белеткээн.

Экономика

ЧЫЛДА АЛДЫ САЯ РУБЛЬДИ
ЧАРЫГДАП ТУРГАН

“Восток” кызыгаарлаан хары-салгалыг ниитилел республикада оруктар тудуп, септеп турары Тываның чурттакчыларына эки билдингир. Ындыг-даа болза демир-бетон кылыгларының шугумун орукчулар тургузуп, бажың-балгат тудуунга чугула херек демир-бетон кылыгларын бүдүрүп эгелээн.

ТР-ниң Дээди Хуралының депутады, “Восток” кызыгаарлаан харысалгалыг ниитилелдин чингине директору Сергей Уюсов Тывада электри энергиязының өрттэн бадырганының дугайында соц-четкилерде бижээн.

— Июль 1-де электри энергиязының тарифтерин анаада өстүрер турган. Бо чылын Тываның Баштыңының албан-

хүлээлгезин күүседип турар Владислав Ховалыгның күженишкенин аялының ачызында тарифтер элээн чиигээн. Моон мурнунда мындыг чүүл болганын черле сагынмас-тыр мен.

Бо бүгү улуг бүдүрүлгелерге, “Восток” КХН ышкаш, чугулазын билип тур силер бе? Бистиң бүдүрүлгевис электри энергиязынче чылда алды сая рубльди чарыг-

Электри энергиязының тариф төлөвиринге камналга дээрге чаа оруктар, көвүрүглер, чуртталга бажыңнары-дыр.

дап турган. Моон соңгааргы ай санында тарифтер камналгазы эскертингир апаар.

Электри энергиязының тариф төлөвиринге камналга дээрге чаа оруктар, көвүрүглер, чуртталга бажыңнары-дыр. Бистиң бүдүрүлгевис боттун демир-бетон кылыглары-биле чуртталга бажыңнарын тудуп эгелээн болгай. Тудуг материалдарының өртек-үнези, амгы үеге бодаарга, чиигээр. Республиканың чурттакчылары демир-бетон кылыгларын

чогумчалыг өртекке садып алыр аргалыг болур. Россияның болгаш Тываның чаагай чоруу дээш ажилдап турар бис.

Электри энергиязының тариф төлөвириниң өрттэн бадырганының дугайында Тываның Баштыңының хүлээлгезин күүседип турар Владислав Ховалыг май айда РФ-тиң Чазаның Даргазының оралакчысы Александр Новак-биле ужуражылгазының түңнелинде чедип алганын сагындырып каалы.

“АРЫГ ЗОНАЖЕ”
QR-КОДТУГ

Тываның Чазак Даргазының оралакчызының албан-хүлээлгезин күүседип турар — регионнуң экономика сайыды Айдыс Сат инстаграмга дорт эфирге сайгарлыкчыларның сонуга-гадып турган айтырыгларына харыылаан.

— Бир эвес аалчылар шупту тарыдып алган болза, куда байырлалын эрттирип болур бе?

— Амдыызында бо бүгүнү шенелде деңнелде эгеледвис. Бир эвес ачы-дуза чедирилге адырының шупту ажилдакчылары коронавирус хамчыына удур тарыдып, хүлээп ап турар аалчылары вакцинаның ийиги кезээн салдыртканының дугайында сертификатты база Күрүне ачы-дузаның порталында ону бадыткап турар QR-кодтуг болза, мындыг арга-биле “арыг зонаны” тургузуп, чаңылчаан чурумга ажилдап болур апаар бис.

— Шеглел-кызыгаарлаашкынның киригени-биле биче болгаш ортумак бизнестин субъектилерин деткиир хемчеглер көрдүнгөн бе?

— Ийе, бис хемчеглерни ажилдап кылып турар бис. Бир эвес сайгарлыкчы ажилдакчызын ажилындан үндүрбейн, а ооң олудун кадагалап арттырып алган болза, бис ажилдакчы бүрүзүңе онааштыр күш-ажыл төлөвириниң эң кудуку хемчээлиниң орнун тургузуп бээр бис.

Ол ышкаш ТР-ниң Сайгарлыкчы чорукту деткиир фонду 5,5 хуу ставкалыг 300 муң рубльге чедир чээлини бээр баш бурунгаар өөренип көргөн.

— Оран-сава хөлөзүнүн төлөвири...

— Биче болгаш ортумак бизнестин төлээлерин шеглел-кызыгаарлаашкын хемчеглериниң үезинде деткиири-биле күрүне өнчү-хөреңгизинде турар оран-савада ажил-чорудулгазын чорудуп турар сайгарлыкчыларны оран-сава хөлөзи дээш төлөвирден хостаар.

— Ресторан азы банкет залы куда-дой база өске-даа байырлыг хемчеглер дээш баш бурунгаар алган акша төлөвирин эгитпейн турар болза, канчаарыл?

— Маңаа хамаарышкан айтырыг-

ларга халас юридиктиг консультацияларны 6-01-27, 6-35-47 дугаарлыг телефон дамчыштыр берип турар. Арга-дуржулгалыг юристер таварылга бүрүзүн бирден бирээ чокка сайгарып көөр.

— Арын-шырай чараштаар адырда ажилдап турар мен. Визажист мергезилдиг улус шеглел-кызыгаарлаашкын хемчеглерин киригенинден когаралга таварышкан адырларның санынче кирбейн турар мен. Ол дугайын кайыын айтырып болурул?

— Шеглел-кызыгаарлаашкын хемчеглерин киригенинден когаралга таварышкан адырларже өскерилгелерни кирип тур бис. Ынаар фотогафтар, видеогафтар, мейкаперлер дээш өскелерни-даа кириер.

— Чурттакчы чонну доктаамал аргыштырып турар маршруттуг “ГАЗельдер” социал ыракшылды сагывайн ажилдап турар. Ук ачы-дуза чедирикчилерин чүге торгаалга онаавайн турарыл?

— Социал ыракшылды сагыырының, камгалал маскарлар кедериниң хыналдазын каш катап шыңгыраткан. Санитарлыг негелделерни сагывас болза, торгаар.

Биче болгаш ортумак бизнестин төлээлери Сайгарлыкчы чорукту деткиир фондудан (Кызыл, Арбат шөлү, Чоннуң банкызының оран-савазы) сүмени ап болур.

Телефон: 8(39422)-3-62-02. Электроннуң почта (email): bsf-tuva@mail.ru. 13.00 шактан 14.00 шакка чедир дүштеки чапсарлавышаан, эртенгиниң 9.00 шактан 18.00 шакка чедир ажилдаар.

Ол ышкаш 8-800-350-6201 дугаарлыг «изиг шугум» телефону (долгаары халас) ажилдап турар. Специалистер ажил хүнүнде 9.00 шактан 18.00 шакка чедир ажилдаар.

ЧАА БЫЖЫРГАН,
ИЗИИ ХЕВЭЭР...

Чеди-Хөл кожууннуң Ак-Тал суурдан Антонина Самбуу «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» губернатор төлөвилелиниң баштайгы киржикчилериниң бирээзи. Ол 2013 чылдан амгы үеге дээр чаңгыс черчурттугларын амданныг хлеви-биле өөртүп турар. Ук төлөвилелди боттандыраары-биле “Күш-ажыл рыногунда дүшкүрүлгү байдалды чавырылдыраары” деп федералдыг программа таварыштыр 110 муң рубль деткимчени алган. Алган акша-хөреңгизин чырык коштурарынче угландырган.

Хлеб быжырап пекарняны боттарының күжү-биле бажыңының чанында тудуп алган. Ооң эжиин аждаа кааптарга, хлебтиң чаагай чыды дораан-на думчука чытталы берди. Хүнде 160 ажыг хлебти быжырып турар. Ооң өрттээ — 26 рубль. Ында хлеб быжырап шкафтар, улуг шой паштар, далган былгаар херексел дээш шуптузу бар.

Антонина Самбуу кол кичээнгейни хлебтиң шынарынче угландырып турар. Чүге дизе эки шынарлыг, чаагай хлебти садып алыкчы күзөлдүү-биле хүннүң-не садып алыкчаар болгай. Чаа быжырган, изии хевээр хлебти Антонина Төкпер-ооловна садынынче чедирип, садып-сайгарып турар.

Республиканың суму бүрүзүнде пекарнялар ажыттынып турар. Кожуун төвүнден азы өске сумулардан артык чарыгдал үндүрүп, хлеб кылыглары сөөртүрүүнүң орнунга боттун хлеви черле чаагай, өртек-үнези-даа чиик болур.

— Хлеб быжырап далганны Кызылдан эккеп тур бис. Анаа чаңылчаан хлебтен өске борбак хлебти база быжырып турар бис. Күрүне деткимчези-биле суму бүрүзүнде бүдүрүлгелер ажыттынып турары өөрүнчүг-дүр. Бот шудургу ажилдаарга — ажил-херээ сайзыраар болгай — деп, Антонина Самбуу чуугаалаар.

Арынны Шеңне ХОВАЛЫГ белеткээн.

Улуг-Хем кожуунда Хайыракан дааның соңгу эдзэнге 1988 чылда Тываның цемент заводун (ТЦЗ) 1988 чылда тудуп эгелей берген турган. Ооң күчүзү чылда 300 муң тонна портланд-цемент М-400 маркалыг цементини болгаш 100 муң тонна тудуг сайын бүдүрүп үндүрер турган.

Тудуп эгелзэн цемент заводунун төлөвилел-чарыгдал документациязын (ПСД-зин) Новосибирскиден «СибНИИ-проект цемент» проект институту кылган турган. Заводтун социал объектилеринин ПСД-зин Кызылда «Тувагражданпроект» институту кылган. Ол дээрже Чаа Шагаан-Арыгга (ол уеде эрги Шагаан-Арыг турган) заводтун ажилдакчыларына 60 аал чурттаар 5 каът бажың, 250 оруннуг ниити чурталга бажыңы болгаш 2 аал чурттаар 10 бажың база завод тудуу-биле деңге туттунуп эгелей берген турган. Олар-биле каттай заводтун ажилдакчыларының уругларын хүлээп алыр 220 олуттуг уруглар садын база тудуп эгелзэн.

Тываның цемент заводун тударының техник-экономикалык санаашкыннарын (ТЭР) болгаш ПСД-зин кылырын Красноярскиниң цемент заводу (КЦЗ) чагылткан турган. Кажан Тываның цемент заводунун Дирекциязын тургузуптарга, КЦЗ ол шупту документацияны ТЦЗ-же дамчыдып берген.

Заводтун бодунун тудуун Ак-Довурактан Шагаан-Арыгже көжүргөн эдип-чазаар колонияның херектээннеринин күжү-биле кылып эгелзэн. Ол хире нарын бүдүрүлгө тудуун херектээннер күжү-биле кылып деп шийтпир улуг частырыг болган-даа болза, чогу алызы барып ооң үезинде туттунмаан барганының бир чылдагааны ында болганы чугаажок.

Тываның цемент заводунун болгаш ооң социал объектилеринин тудуун ССРЭ-ниң Тудуг материал үлетпүрүнүн яамызын таварыштыр төпчүткен акшаландырып турган. Тодаргайлаарга акшаландырышкынны ол яамының Колцемент эргелели (Главцемент) чорудуп турган.

Планның экономикалык, командалыг-административтик системалыг совет-партия үезинде Тывага цемент заводунун тудуу үезинде ылап-ла негеттинип келген турган. Чүге дээрже цемент чедишпезинден Кызылга, Чаа Шагаан-Арыгга, Ак-Довуракка болгаш көдээде дыка хөй объектилеринин тудуу саадап турган. Ол-ла Красноярскиниң цемент заводунга Тывадан цемент сөөртүр дээш келген чуук машиналары КАМАЗ-тар хондур-дүндүр оочурлап турганнар.

Тывага цемент чедишпезинден, ылаңгыя Кызылдың бажың тудар комбинатының (ДСК) ажылы дыка-ла хожудап турган. Панельден бажыңнар тудар тудуг плиталары болгаш өске-даа демир-бетон кылыглары үндүрүп турган Кызылдың ДСК-зының продукциязы чедишпезинден хоорайларга чурттаар оран-сава тудуу аажок саадап турган. Ынчангаш Тыва АССР-ниң удуртулгазы Тывага цемент заводу тудар деп планны тургузуп алгаш, оон ПСД-зин кылдыртып, оон тудуунун төпчүткен акшаландырышкынны чедип алган.

Тываның тудугларына цемент чедишпезинден Тываның цемент заводу карылгалыг ажилдаар деп техник-экономикалык үндөзилел (ТЭО) көргүзүп турза-даа, ооң бойдуска кайы хире хоралыг болурун илередир экологтук экспертиза-даа эрттирбейн, СЭКП Тыва обкому, Тыва АССР-ниң Министрлер чөвүлели, Тываның цемент

Экономика

ТЫВАНЫҢ ЦЕМЕНТ ЗАВОДУНУҢ ТӨӨГҮЗҮНДЕН

заводун тудуп эгелзэн турганы ол.

Хайыракан даа тываларга шажын-чүдүлгө талазы-биле ыдыктыг даг деп чүвени хүрээ-хиитти узуткап чораан төөгүлүг коммунисттик партия шуут тогбаан деп болур.

Тываның ынчангы удуртулгазын СЭКП-ниң Төп комитети, ССРЭ-ниң Министрлер чөвүлели база деткип, карылгалыг-даа болза, Тывага цемент херек дээш цемент заводун төпчүткен акшаландырышкын-биле тударын чөпшээрзэн турган.

Хайыракан дааның эдзэнге цемент заводун тудуп эгелей бээрже, аңаа удурланып, Ыдыктыг Хайыракан даанга дээп болбас, цемент бүдүрүлгөзи бойдуска улуг хоралыг деп Тываның улустун чогаалчызы Кызыл-Эник Кыргысович Кудажы баштаан шимчээшкн база эгелей берген.

Ол уеде СЭКП Төп комитетинин чингине секретары турган М.С. Горбачевтун чарлааны ажык-чарлыг чорук чуртка эгелей берген турган болгаш, цемент заводунун удурланыкчыларының-даа, талалакчыларының-даа чагааларын «Шын» солун деңге парлап турган. Оларны ном саңнарында «Шын» солунун архивинден номчуп болур.

Чаа Шагаан-Арыгның тудуунга база киржип турган, цемент чедишпезинден тудуглар кайы хире саадап турарын ийи караам-биле көргөн болгаш, «Тывага цемент заводу херек!» деп мен база «Шын» солунга бижзэн турган мен.

Шыны-биле алыр болза, ынчан мен цемент бүдүрүлгөзинин дугайында билбизим-даа, тудуп эгелзэн турган Тываның цемент заводунун документациязын-даа өөренип көрбээним шын чүве.

Тывага ол хире херек деп санааным, тудуп эгелзэн турган Тываның цемент заводунга ажилдаар сорулгалыг, ооң Чаа Шагаан-Арыгга ажилдап эгелей берген турган Дирекциязынче дың кара чаңгыс тыва специалист бооп кирип алган мен. Дирекцияның даргазы кылдыр Чаа Шагаан-Арыгга кеземче херээниң уланчызын эрттирип келген турган Ленинградтан «химик» Р.А.П. (ол ам чок апарган) дээр кижжи томуйлаткан турган.

Херектээннерге завод туттура берген турган ынчангы Тываның удуртулгазының база бир частыры ол база болган. Улуг завод Дирекциязын «химик» кижжи баштай бергени — ол уеде кадр айтырын кончуг чөптүг звес шийтпирлеп турганының база бир херечизи болур.

Тываның цемент заводунун Дирекциязынче бөдүүн инженер бооп кирип алгаш, Дирекция даргазындан мени Красноярскиниң цемент заводунче стажировкаладып чорудуптарын дилээримге, ол чөпшээржипкен.

Ынчалдыр тудуп эгелзэн турган Тываның цемент заводунга ажилдаар дээш Красноярскиниң цемент заводунга 1988 чылдың август айдан эгелеп 1990 чылга чедир, бүдүн чартык чыл дургузунда ажилдавышаан, цемент бүдүрүлгөзин өөрөнгөн мен.

Красноярскиге чеде бээримге мени

чылыг-чымчак хүлээп алган КЦЗ-ниң удуртулгазынга, бүгү арга-дуржулгазын меңээ дамчыдып келген кады ажилдап турганым коллегаларымга четтиргеним илередип чоруур мен. Муң ажыг кижжи ажилдап турар улуг заводтун коллективи база чаңгыс өг-бүлө ышкаш апаар чүведир деп КЦЗ-ге ажилдааш билген мен.

КЦЗ-ге баштай алды ай дургузунда Электроцехтин 5 дугаар разрядтын электромонтеру болуп кирип алгаш, цемент заводунун шупту электри ажил-агынын бодум холум-биле тудуп тургаш өөрөнгеним, меңээ бүгү назынымда ажыктыг бүдүрүлгө арга-дуржулгазы болган. Арткан бир чылды заводтун кол энергетик килдизинин улуг инженер-энергетиги бооп ажилдааным түңнелинде, КЦЗ-ниң кол инженери Вячеслав Петрович Дашкевич биле директору Петр Маркович Исаченко мени аңаа ажилдап артып каарын суртаалдап шаг болганнар. Ол меңээ улуг үнелел болган.

КЦЗ-ниң кол энергетиги турган, ынчан Герман Демократтыг Республикаже (ГДР) чоруур дээш документилен белектеп турган Иосиф Пиусович Макк звес болза, Красноярскиге Тывага завод туттунарынга чедир ажилдап артып каар-даа турган боор мен. Ол энергетик даргам ынчан «Мен өгбелерим чуртунче чанарым ол, сен база Тыва чуртунче чанар болзунза эки» — диген.

Мени КЦЗ-ге ажилдап артып каарын саналдаан турган заводтун удуртулгазы «Тываның цемент заводу карылгалыг боор, ооң төндүр туттунар-туттунмазы билдинмес завод-тур» — дигени алызы барып шын болган. 1991 чылда ССРЭ буурап дүшкени-биле Тываның цемент заводунун тудуун акшаландырып турган эвилел чергелиг яамы база дүшкен. Акшаландырышкын чокка завод тудуу турупкан.

Мен 1990 чылдың январь айда Шагаан-Арыгже (эрги Шагаан-Арыгны долузу-биле көжүрүпкен, ооң орну суг адаанче кирген турган) чедип келгеш, март айда Шагаан-Арыг хоорай Совединиң улус депутадынга соңгуткаш, улаштыр хооркүүском даргалай берген мен. ГДР-же чорупкан немец энергетик даргам чугаазы ынчалдыр база шын болган.

Тываның цемент заводунун Дирекциязын ынчан алыс боду Шагаан-Арыг чурттуг Николай Анатольевич Пряхин даргалай берген турган. Эрги директор Ленинградка бажың-балгат садып алгаш, чана берген. Шагаан-Арыгга кеземче

херээ эртип келген «химик» ынчалдыр хөй акша-шалыңныг бедик эрге-дужаалга ажилдааш, улуг олча-омактыг чанган...

Шагаан-Арыгның үндөзүн чурттакчызы Н.А.Пряхин Москвадан кээп турган акшаландырышкынны социал объектилер тудуунче мурнады углааны кончуг шын болган. Ооң ачызында 60 аал чурттаар 5 каът бажың ажылгалче кирген (Дружба кудумчузунун 59 "б" дугаарлыг бажыңы). Коттедж бажыңнар база шупту туттунган (Степная болгаш Тупиковая кудумчуларында).

Уруглар садын 70 хуу чедир тудуп каан турда, Москвадан акшаландырышкын үстүп каан. Ону 2014 чылда уруглар сады тары тудар федералдыг программа ачызында, мен Улуг-Хем кожуун чагырыкчызы турумда, ажылгалче 160 олуттуг кылдыр кириген. Ол дээрже Шагаан-Арыгның «Челзэш» уруглар сады ол-дур.

Заводтун чедир туттунмаан ниити чуртталга бажыңының чартыын ам бо хуннерде аңаа чуртталга бажыңы кылдыр чедир туткаш, ажылгалче кириген. Өске чартыының таваа чаас-чардан үрелип эгелзэнин барымдаалааш, аңаа садыг төвүн тударын хууда сайгарлыкчыга чөпшээрзэн. Ниити чуртталга бажыңының ниити чөмөннелге черин (столовая) көдээ ажил-агы рыногу кылдыр эде тударын база бир сайгарлыкчыга база чөпшээрзэн.

Ынчалдыр 1988 чылда Тываның цемент заводунун акшаландырышкынны-биле Шагаан-Арыг хоорайда чурттаар оран-сава немешкен. Чедир туттунмаан социал объектилер ам бо хуннерде тудуп доостунган болуп турар.

Совет уеде Ыдык Хайыракан дааның эдзэнге элзэн туттуна берген турган цемент заводунун ам ора-сомазы-даа чок. Ол тудуг дүлгөзэнинин 90 чылдарда-ла төндүр үптөттине берген...

Ам бо хуннерде кезек-кезек болгаш Хайыракан дааның чугайын, Кара-Чаатының дойун ажыглап, аңаа цемент заводу тудар деп айтырыг көдүрүп кээп турар.

Совет уеде безин карылгалыг боор деп санап каан турган Тываның цемент заводу амгы рынок экономиказының үезинде ону акшаландырып инвестор тывары берге деп санаар мен.

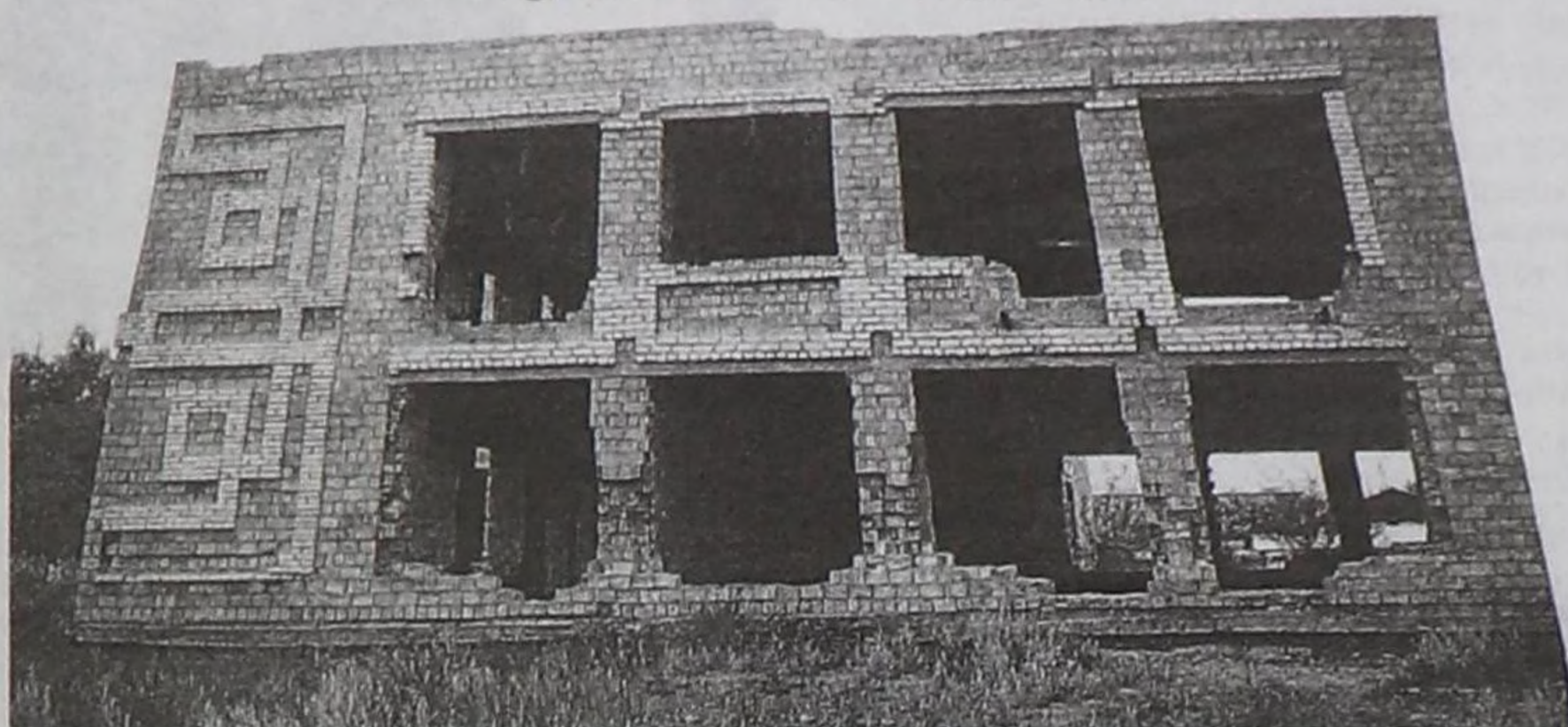
Ылап-ла Кыдаттан инвесторлар Хайыракан дааның чугайының, Кара-Чаатының дойунун курлавырларын санап көргөш, аңаа цемент заводу тудар болза, ынаар кириген акша дедир эгилбес, орулга эккелбес, карылгалыг боор деп шагда-ла санап каапканнар.

Кызылда «Азимут» дээр аалчылар бажыңы тудуп каан Азербайджандан инвесторлар база ол айтырыгны өөренип көргөш, цемент заводунун тудуун акшаландырышкын ойталааннар. Олар-биле мен бодум Улуг-Хем кожуун чагырыкчылап тургаш журашкан, ол төлөвилелдин чедер-четпес талаларын оларга тайылбырлап берген турган мен.

Амгы рынок экономиказының негелделери-биле цемент заводунун күчүзү чылда 1 сая тоннадан эвээш звес аңгы-

Шагаан-Арыгның № 4 "Челээш" уруглар сады.

Тываның цемент заводунун чедир тутпаан уруглар сады.

аңгы марканың цементин бүдүрер ужурлуг. Ону бүдүрер чиг-эттиң курлавырлары заводтун 50 чылдан эвээш эвес ажилдаарын хандырат ужурлуг.

Улуг-Хем кожуунда, Хайыракан дааның эдзэнде, 20 сая тонна чугай, Кара-Чааты чыдымында 5 сая тонна бедик шынарлыг дой бар. Ол курлавырлар экономика талазы-биле орулгалыг боор, чылда 1 сая тонна цемент бүдүрер завод тудар болза, ооң ажылын чүгле 20 ажыг чыл иштинде хандырат. А бүгү делегейинң цемент бүдүрүкчүлеринге чаа завод тударда 50 ажыг чыл ажилдаар курлавырлар херек.

Ол ышкаш совет-партия үезинде шуут тооп көрбейн турган шажын-чүдүлгө айтыры ыдыктыг Хайыракан дааның эдзэнге, ону чазылдырып, касканнап эгелээр цемент заводун катап тудар дээр болза, бо хүнде чидии-биле туруп кээр.

Эрткен чылын Башкирияда ыдык боор Куштау дээр дагны Башкирияның сода компаниязы (БСК) чазылдырып, ында чыдар чиг-этти шингээди эгелээр деп турда, башкирлер болгаш ол ыдык дагның өске-даа омак-сөөктүг камгалакчылары аңаа удурланып үнгөн соонда, Башкирияның Баштыңы Радий Хабиров аңаа ажил-агый чорутпас, бойдус тураскаалы деп чарлаар ужурга таварышкан. Россияның Президентизи В. Путин база Куштаунуң камгалакчыларын деткээнин массалыг информация чепсектери дамчыткан турган.

Куштаунуң курлавырлары БСК-га миллиард-миллиард орулганы экээр турган. Башкирлер ындыг орулгалыг боор бүдүрүлгеге безин удурланып, ыдык даан камгалап ап шыдааннар.

А бистиң ыдык Хайыракан дааның эдзэнге тудуп эгелей берген цемент заводу совет-партия үезинде цемент чедишпезинден херек турган-дыр. Ам рынок экономиказынче кирген, цемент дефицит эвес апарган, чуртун иштинде-даа, даштыкыдан-даа цемент заводтары ону чедер болгаш артар кылдыр бүдүрүп турар үеде, Тывага цемент заводу тудар деп төлевилел кедизи чок апарган. Ылап-ла маңаа

бүдүргөн цемент өртээ, соңгаартан эккелген цемент өртээнден демей аар боор. Ону техник-экономикага санаашкыннар көргүзүп турар.

Ол ышкаш экология айтырыгларынче амгы үеде улуг кичээнгейни чазак-чагырга болгаш экологтук организациялар салып турар. Федералдыг хоойлу-дүрүм бо талазы-биле шыңгыраан.

Совет-партия үезинде ышкаш, чижээ, цемент херек болганда, экология айтырыгларынче кичээнгей салбас болза ажырбас деп чүве ам бо хүннерде шуут болдунмас, федералдыг хоойлу-дүрүмгө дүүшпес.

Улуг-Хем хемниң камгалал зоназында (эриктен 500 метр) турар ыдыктыг Хайыракан дааның эдзэнде, экология талазы-биле хоралыг (кандыг-даа экспертиза эртип шыдавас), экономика талазы-биле карылгалыг боор цемент заводунуң тудуундан ойталааш, Хайыракан даан туризм, шажын-чүдүлгө талазы-биле ажылгаар республика чергелиг бойдус тураскаалы кылдыр чарлаары негеттинип келген.

Экономика талазы-биле карылгалыг, экология талазы-биле хоралыг цемент бүдүрүлгезиниң орунуга, Улуг-Хем кожуунда Кара-Чаатының дой чыдымын ажылгап, Шагаан-Арыгга тууйбудан эгелээш тудуг материалдары, аяк-савага чедир керамика кылыглар бүдүрүп үндүрер завод азы комбинат тутканы черле кедилг деп санаар мен. Кара-Чаатының дойундан кылган бурунгу аяк-сава Санкт-Петербургта Эрмитаж музейинде безин бар деп билер мен. Ол Кара-Чааты дойунуң бедик шынарлыгын бадыткап турары ол.

Ынчангаш Тываның цемент заводунуң тудар-тутпазы – айтырыгы экономика болгаш экология, шажын-чүдүлгө талазы-биле өөренип көргенинден болгаш хей-ниитиниң санал-оналын дыңнаанындан хамааржыр-дыр. Бо айтырыг моон-биле дооступ кагбас, эрге-чагырганың туружун илереткен уланчылыг боор ужурлуг.

Мерген АНАЙ-ООЛ,
2007-2008 чылдарда ТР-ниң үлетпүр
болгаш энергетика сайыды.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

№ 148/796-7, 2021 чылдың июль 9, Кызыл хоорай

Бай-Тайга кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының составына немелде кириериниң дугайында

«Бай-Тайга кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының составын хевирлээриниң дугайында» Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының 2021 чылдың январь 21-де үндүргөн № 128/670-7 доктаалы-биле хевирлеттинген Бай-Тайга кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының составына кандидатуралар талазы-биле саналды сайгарып көргөш, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң болгаш референдумга киржир эрге-ажыктарының кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 29-ку чүүлүнүн 11-ги чүүлүн удуртулга болдурга, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Политиктиг партия «Россияның «Зелёные» экологтук партиязының» Тыва Республикада регионалдыг салбырындан комиссия составына саналдаттырган Дожулаа Аида Чырта-ооловнаны, 1971 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, Ак-Довурак хоорайның МБДОУ «Золотой ключик» уруглар садының улуг кижизидикчи башкызын, Бай-Тайга кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының составына томуйлаар.

2. Ук доктаалды «Шын» биле «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы

О.В. Фортуна.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары

Ш.Х. Ооржак.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

№ 148/798-7, 2021 чылдың июль 9, Кызыл хоорай

Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының составына немелде кириериниң дугайында

«Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының составын хевирлээриниң дугайында» Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының 2021 чылдың март 19-та үндүргөн № 132/711-7 доктаалы-биле хевирлеттинген Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының составына кандидатуралар талазы-биле саналды сайгарып көргөш, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң болгаш референдумга киржир эрге-ажыктарының кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 29-ку чүүлүнүн 11-ги чүүлүн удуртулга болдурга, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Бүгү-российжи «ЧАҢГЫС ДЕМНИГ РОССИЯ» политиктиг партияның Тываның регионалдыг салбырындан комиссия составына саналдаттырган Кыргыс Мариана Кызыл-ооловнаны, 1961 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, пенсионер, Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының составына томуйлаар.

2. Ук доктаалды «Шын» биле «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы

О.В. Фортуна.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары

Ш.Х. Ооржак.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

№ 150/800-7, 2021 чылдың июль 9, Кызыл хоорай

Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының даргазының албан-дужаалындан хостаарының дугайында

«ЭП-ЧӨПТҮГ РОССИЯ» политиктиг партияның Тыва Республикада регионалдыг салбырындан комиссия составына депшиттирген Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының даргазы Сандак-Доржу Айбек Осур-ооловичиниң билдиришкенин сайгарып көргөш, 2002 чылдың июнь 12-де үнгөн «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң болгаш референдумга киржир эрге-ажыктарының кол магадылалдарының дугайында» №67-ФХ Федералдыг хоойлунуң 28-ки чүүлүнүн 7-ги пунктузунга дүүштүр, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Сандак-Доржу Айбек Осур-ооловичини, 1986 чылда төрүттүнген, Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының даргазының албан-дужаалындан хостаар.

2. Ук доктаалды республиканың «Шын» биле «Тувинская правда» солуннарына парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы

О.В. Фортуна.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары

Ш.Х. Ооржак.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

№ 150/801-7, 2021 чылдың июль 9, Кызыл хоорай

Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының даргазын томуйлаарының дугайында

Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының даргазын томуйлаарына кандидатуралар талазы-биле саналды сайгарып көргөш, 2002 чылдың июнь 12-де үнгөн «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң болгаш референдумга киржир эрге-ажыктарының кол магадылалдарының дугайында» №67-ФХ Федералдыг хоойлунуң 28-ки чүүлүнүн 7-ги пунктузунга дүүштүр, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. «Тыва Республикада Россияның юристтер ассоциациязы» Ниити-российжи хей-ниити организациядан комиссияның составына саналдаттырган Щегонин Алексей Михайловичини, 1978 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, хуу сайгарлыкчы, Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының даргазына томуйлаар.

2. Ук доктаалды республиканың «Шын» биле «Тувинская правда» солуннарына парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы

О.В. Фортуна.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары

Ш.Х. Ооржак.

Өөредилге болгаш эртем

«Өөредилге» национал төлевилел

«АМГЫ ҮЕНИҢ ШКОЛАЗЫ»
ТЫВАДА

РФ-тиң Президентизи В. Путинниң доктаалы-биле эгелээн «Өөредилге» национал төлевилелдин программасында: «Амгы үениң школазы», «Уруг бүрүзүнүн чедииникини», «Аныяк дуржулгалыглар», «Чурагайлыг өөредилге», «Социал идепкейлиг чорук», «Кижиги бүрүзүнге социал көдүрлүүшкүннер», «Патриотчу кижизидилге» кирип турар.

Бо төлевилелден ада-иелер уругларының кижизидилгезинге чугула херек психологтуг деткимчени ук өөредилге программаларындан алыр. Ындыг программа-биле өөрөнгөн уруглар мергежил шилип алырда кандыг-даа бергедээшкин чокка, бодунуң тааржыры эртемни шилип шыдаар боор. А аныяк башкыларга ук төлевилел конкурстарга кирип, мергежил улам бедидеринге таарымчалыг арганы бээр.

Ук төлевилелдин сорулгалары – делегейде ниити билиг талазы-биле эң-не дээди өөредилге программаларының санынче Россия Федерациязын кирири. Ийде, уруг бүрүзү мергежил бодунга бүзүрелдиги-биле шилип билер болуру база тускай салым-чаянныг уругларны тодарадыры. Үште, угаан-медерели назы-харыга дүүштүр сайзыраңгай болгаш боду боду дээш харысалгалыг, төрөз чериниң культуразын, төөгүзүн эки билер кижилер кылдыр кижизидери. Дөрте, уругларга волонтержу, эки турачы, хөй ниитижи кижизидилгени «тарыыры».

«Өөредилге» национал төлевилелге даянып алгаш, Россияның регион бүрүзүнде дараазында дөрт угланышкын-биле сайзырал боттанып эгелээн. Бирээде, школалар тудуглары болгаш амгы үениң чаа дериг-херекселдери. Ийде, башкыларның билиин бедидер янзы-бүрү курстар, үште, өөредилгениң шынарын тергидедири, дөрте, өөредилге черлеринге кижизидилге ажылын чаартыры, уругларны хөй ниитижи, патриотчу чорукка өөредери.

Тывада «Өөредилге» төлевилелдин «Амгы үениң школазы» деп адыры каш чыл улай боттанып турар. Ынчангаш бо удаада «Шын» солунуң номчукчуларын ук төлевилелдин боттанышкыны-биле таныштырып көрей.

ТР-ниң Өөредилге яамызында ук төлевилелди харыялап турар килдистин эргелекчизи **Алена Шожул-оол**:

– Школа болгаш уруглар садтары бо төлевилелдин программасына кирип болур. Чижээлээрге, бо чылын сес өөредилге чери киришкен болза, оларның чүгле алдызы эрте берген. Кызыл хоорайда ийи уруглар сады техниктиг четпес чүүлдерин харазындан эртпейн барган. Конкурса кордакчыларның киригени документтерин чыгаш, РФ-тиң Чырыдышкын яамызынче чорудуптарыска, аңаа конкурс эртер. 2022 чылда база ол программаже кирер дээш, грантыны ойнап алган уруглар садтары бар. Программаны эрте берген болза, бир чыл дургузунда ук төлевилелдин детким-

чезин алыр. Психологтуң, логопедтиң, дефектологтуң программасында кирип турар кабинеттерни амгы шагның дериг-херексели-биле дерип алыр. Сад бүрүзү боттарының программасында канчаар бижип кааныл, грант деткимче акшаны алгаш, шак-ла ынчаар садып, күүседип, өөредилге чериниң баазына тускай ачы-дуза төптөрүн ажадып, кадрлар-биле четчелээр – деп, чугаалады.

Эрткен 2020-2021 өөредилге чылында Тывага ниитизи-биле сес өөредилге албан черлери конкурсту эрткеш, грант деткимче акшаны алгаш, ажилдап кыштаан. Ол дээрге Кызыл хоорайда «Сайзырал» төвү, Кызыл хоорайның «Чаштар ораны» 15 дугаарлыг уруглар сады, Чадаана хоорайның «Хээлер» уруглар сады, Шагаан-Арыг хоорайның «Челээш» уруглар сады, Кызылдың 8 дугаар ортумак школазы, Кызылдың «Золотой ключик» 1 дугаар уруглар сады, Кызылдың 37 дугаарлыг уруглар сады, Мөңгүн-Тайга кожуунуң Мугур-Аксының 1 дугаар ортумак школазы.

Бир өөредилге чылында ниитизи-биле 46053 катап ада-иелерге, өөреникчилерге ачы-дузаны көргүзүп, аңгы-аңгы кабинеттерге хүлээп алган. 2021 чыл ам-даа төнмээн. Чыл төчүзүнге чедир ниитизи-биле ам-даа ол хире ачы-дуза хүлээп алышкыны планда көрдүнгөн. Сөөлгү үеде хамчык аарыының өөскээни-биле чамдык хүлээп алышкыннары социал четкилер таварыштыр, онлайн хевирге база эрттип турар.

Ук төптөргө уруглары-биле янзы-бүрү бергедээш-киннерге таварышкыш кээп турар ада-иелерниң саны хөй. Чаш уругларда чугаазының сайзыралы кошкак, оон шору улуг уруглар аразында школа программасын угбас, өөренир күзели чок, үе-чегези-биле эл-найрал чок дээш ышкыш бергедээш-киннерге таварышкан ада-иелер хөйү-биле ачы-дуза кабинеттеринге кээп турар. Оон ыңай чамдык ада-иелерниң сагыжын дүвүредип турар

чидиг айтырыг – ачы-төлдүң гаджеттерге эмин эртер өөрени бергеш, каржы-хажагай апарып турары. Ынчап кээрге, «Өөредилге» национал төлевилелдин иштинде «Амгы үениң школазы» программалыг төлевилелдин деткимчези-биле өөредилге черлеринде ажиттыглан төптөрүн ажил-дузаны чонга эргежок чугула болуп, ада-иелерге-даа, ачы-төлге-даа өөредилгиги болуп турар.

Бо чылын 2022 чылда күрүнөден грант деткимче алыры-биле сес өөредилге чери конкурса киришкен. Оларның аразында Кызыл хоорайның ийи уруглар сады конкурсту эртпейн барган. Кызылдың «Сайзырал» төвү, Кызылдың 8 дугаар ортумак школазы, Мугур-Аксының 1 дугаар школазы, Кызыл хоорайның 17 дугаарлыг уруглар сады, Шагаан-Арыг хоорайның «Челээш» уруглар сады, Ак-Довурак хоорайның «Сказка» уруглар сады бо чылын конкурса тиилеп каан. Үстүндө адааным алды өөредилге чери 2022 чылда күрүнениң деткимче грант акшазын алгаш, ук өөредилге черлеринге «Амгы үениң школазы» деп төптөрүн ажадып, чонга ачы-дузаны көргүзөр. Чүгле ачы-дуза көргүзери звес, а ук өөредилге чериниң дериг-херекселин амгы үениң техниказы-биле шүмнөп, чаарткаш, уругларның сайзыралына эптиг байдалдарны тургузар.

Чижээлээрге, Кызыл хоорайның «Страна детства» 15 дугаар уруглар садын канчаар чаартып кылганын чурктардан көрүп болур. Республиканың уруглар садтары болгаш өске-даа өөредилге черлери бо төлевилелге кирип, күрүнөден деткимче акшаларны ап, сайзыралче «базымнары» кылып турары өөрүнчүг-дүр.

Чуруктарны архивтен алган.

ТЫВАНЫҢ СТУДЕНТИЛЕРИ НОРИЛЬСКИДЕ

Тываның күрүне университетинин студентилери бүгү Россияның студентилери-биле чайгы дыштанылгасында, июль 1-ден август 28-ке чедир Норильскиниң нефть баазында тудугга арматуржу, бетончу, бызаңчы, чазаныкчы, бүдүрүлгө-техниктиг специалистер болуп ажилдаары-биле аъттаныпкан.

Тыва студентилерден аңгыда, Новосибирск, Омск, Кемерово дээш Россияның өске-даа регионнарындан студентилер ында чеде берген. Тывадан барган оолдарның чугаазы-биле алырга, ырак-чооктан келген студентилер шупту аразында өңүктежи, бот-боттары аажок деткижи чоруп турар.

«Тываның күрүне университетинин отрядында 6 кижиги бис. Амгы үеде Норильскиниң бодунда, а артканывыс Кайерканда нефть баазында 2 дугаар разрядтың дузалакчы ажилчылар болуп ажилдап тур бис. Тывадан бистиң-биле тудуг техникумунуң 2 студентизи база келген. Олар бир өске черде ажилдап турар» – деп, ТывКУ-нуң инженер-техниктиг факультетинин улуг курсчузу, отрядтың командири Артыш Сат дамчыткан.

«Концерн Титан-2» АН регионнар аразының тудуу Норильскиде эң хөй кижиги ажилдап турар тудуг деп санаттынар. Мында 130 хире кижиги ажилдап турар. Дыштаныр черни, удуур-чыдар орун-дежекти, ижер-чиер аш-чемни, хамчык аарыгдан камгаланыр чүүлдерни, ажилдаар дериг-херекселди дээш шупту херек чүүлдер-биле компания ажилдакчыларны хандыргаш, шалыңын база төлөп бээр.

«Чурттап турарывыс ниити чуртталга бажың ажилдаар черивистиң чанында, чемгерери эки. Келген дораан ажилдай берген бис. Эгезинде келгеш, ажилды көргөш, коргуп турган

бис. «Карактар коргар, а холдар кылып турар» деп үлегер домакта дег, ам өөрени бердивис. Бо күш-ажылчы сезонну акша ажилдап албышаан, арматуржу болгаш бетончу мергежилге дуржулга кирип, 3 дугаар разрядтың дуржулганын алыр эки арга деп санаар мен» – деп, инженер-техниктиг факультеттин үшкү курсчузу, Ай-Херел Хомушку чугаалаан. Оон ыңай мындыг улуг тудугнуң найыралдыг командазы-биле ажилдаары биске арга-дуржулга дээрзин Ай-Херел немээн.

Ажыл соонда, чанар бетинде, дээди эртемни чедип алгаш, каяа ажилдаарының дугайында анкетаны студент бүрүзү долдурар.

Арынны Айдың ОНДАР белеткээн.

Экология

УЛУГ-ХЕМНИНҢ БАЛЫЫН КӨВҮДЕДИР

ам чаңчыга бергеш, а күзүн өзүп, деңгел кире бээрлер. Оларның амыдыраарына ол кончуг чугула. Чүге дээрге стерлядь кыжын чемневес, хандыр киргеш удуп чыдыптар.

Бо эккелген байлаңнарны Красноярск крайның Балахтинск районунда Приморск суурда турар балык өстүрер комплекс "Малтаттан" эккелген. Бо бүдүрүлгө чери өртөк-үнелиг, ховар балыктарны кылымал арга-биле өстүрер угланышкынныг ажилдап турар. Красноярскиниң Приморск суурдан Кызыл хоорайже байлаңнарны тускай изиг-соок эрттирбес, сугну кислород-биле хандырып турар система кожуп каан савага эккелген.

Компанияның чингине директору Василий Кузичев бо хемчегге хамаарыштыр

бодалын илеретти: "Голевтин даг-руда компаниязы бойдустан суг курлавырының когаралының орун катап тургузар программаны боттандыраарына баштайгы белеткелди кылып эгелей берген. Регионнарда экологтуг байдалды экижидер хемчеглерни бүгү күжүвүс-биле деткип турар бис. Шаа бо буянныг ажилды моондаа соңгаар улаштырар бис. Оон аңгыда, бо чылын арга-арыгны катап тургузар талазы-биле ажилды чорударын планнап турар бис. 600 гектар шөлгө 2 сая аяшты тарыыр сорулганы салдывыс".

Интергео болгаш Голевтин даг-руда компаниязы долгандыр бойдус камгалалының талазы-биле хоойлунуңдаа, чоннар аразының-даа эң-не эки практикаларның экологтуг негелделерин

Июль 13-түн хунунде Голевтин даг-руда компаниязы Улуг-Хемче 72 376 санныг Кызыл дептерже кирген стерлядь байлаңнарын кири салган. Бо экологтуг хемчег Кызылдан 20 км ыракта Боом дааның дужунга болуп эрткен. Эрткен 2020 чылда 5000 байлаңны салган. Хемчегниң кол сорулгазы Голевтин даг-руда компаниязы-биле кады Сибириңиң улуг хеминиң биологтуг суг курлавырын долдурары болур.

Улуг-Хемче байлаңнар кири салыр хемчегге Голевтин даг-руда компаниязы-биле кады Тыва Республиканың балык ажил-агыйының Енисей девискээр эргелели, Бойдус курлавырлары болгаш экология, Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамыларының кежигүннери кээп киришкен. Бойдустан суг курлавырларының кылымал бүдүрүлгезиниң талазы-биле ажилдарны кылыр дугуржулгага атты салгаш, Улуг-Хемче стерлядь байлаңнарын кири салган. Экологтарның чугаалап турары-биле алырга, Тываның девискээринде Улуг Енисейде болгаш Биче Енисейде сибириңиң балыының стерлядь деп хевири бар болуп турар. Тус черниң бойдузунга стерлядь байлаңнарының өзүп-көвүдээринге июнь ай эптиг. Ынчангаш оларның бойдустан сайзыралына өске черден байлаңнарны эккел салыры шаптык болбас. Олар бойдустан чаа байдалына дүргени-биле

сагыры чугула дээрзин билип турарлар. Олар элээн каш чылдар дургузунда Улуг-Хемниң балыын көвүдөдир сорулганы салып алган. Компания боттарының ажил-агыйын күүседип турар чамдык регионнарда экологтуг байдалды экижидер хемчеглерни деткип турар. Экологияның айыыл чок чорунуң талазы-биле компанияның стратегтиг сорулгалары кижилерниң ажил-агыйының талазындан экологтуг когарал тургуспазынче, эң-не эки делегей чергелиг практикаларны боттандыраарынче угланган.

Компанияга эң-не кол чүүл бүдүрүлгө чериниң экологтуг удуртулга системазын непередири болуп турар. Ооң кол сорулгазы – бо ажилче бүдүрүлгениң болгаш хүлээникчи албан черлериниң шупту ажилдакчыларын тодаргай харысалгалыг ажилдаар кылдыр хаара тудары.

Демдегеп каалы, амгы үеде Тою кожунуң Ингиш Хемде Ак-Суг деп черниң чанында амгы үениң экологтуг негелделеринге дүүштүр суг арыглаар чер кылып турар. Оон аңгыда, элээн каш көвүрүлгелерни септээрин болгаш чогуур байдалга тургузарын планнап турар.

Чыжыргана СААЯ.
Чуруктарны Арслан АРАКЧАА
тырттырган.

«ХҮНГЕ АТТЫРБАС» ДИЗЕ...

Изигде чүрек-дамыр аарыгларлыг, хан базыышкыны улуг кижилер кичээнгеилг болуру чугула. Аңаа немей улуг-биче кижилер «хүнге аттырып» алгаш, кадыкшылынга айыылды тургузуп болур.

Изиг хүн караанга үр үе дургунда турганының түңнелинде баш аарып, дээскинип, кустуртуп, караа көзүлбестеп, эди 40 градус чедир изип, моорап эгелээриниң айыылы тургустунуп келир.

Мындыг байдал тургустунганда дүрген эмчи дузанын кыйгытып, «хүнге аттырган» кижини сериин, салгынын черге бажын бедидир чыттыргаш, өөктерин чежип азы идик-хевин ужулгаш, хаваанга өттүрүп каан чинээшкни салыр болгаш дузап каан суг ижиртир. Арага, теин азы кофеин кирип турар суксун аймаан (шай, кофе, какао) ижиртип болбас.

Чайын ажилдаан арат-чон дыштаныр хүннерде өг-бүлөзибиле арыг агаарлыг черлерге дыштанып эгелзэн. Эштири – мага-ботту сериидедириниң эң-не эки аргазы. Чүгө эштириниң чурумун сагып, арага аймаан черле ишпезин кызыдыңар, чүгө дизе, сугга дүже бээриниң айыылы улгадыр.

Изигде хөй суксун ижери күзенчиг. Чүгө дизе хөй дериткенден, организмге суг чедишпестээр. Ынчалза-даа дүште суг ишкен херээ чок, аргалыг болза эртен база кезээ суук чүүлден ижиңер.

Хөй суксун ижер, чимис чиир, олардан минералдыг дустар болгаш витаминер хөй кээп турар. Сугну, аргалыг болза, хайындыргаш, соодуп алгаш ижер азы газ чок минералдыг суглар ажылгаар. Суг эмин эртир соок болбас ужурлуг, изигде иммунитет кошканы-биле ангины азы ОРЗ аарыг бээр айыыл улгадыр.

Изигде арага аймаан ижерге кадыкшылга хоралын билип алыры артык эвес. Изигде ишкен арага-биле кады организмге чугула херек суг бусталып үне бээр. Ынчангаш суг чедишпестээр, оң уржуу-биле хүнге «аттырып» алырының айыылы улгадыр, азы хоочураан аарыг кедерей берип болур. Ынчангаш изигде арага аймаан, таакпыны шуут кызыгаарлаар, харын-даа шуут ойталааны дээр.

Хөй суглуг чем аймаа ажыктыг – ногаа, чимис. Соок мүннер, салаттар, аңгы-аңгы каттардан хандылар, морстар, компоттар (чигирзиг эвес болза, улам эки) ижиңер. Газтыг чигирзиг суксуннарны ижери күзенчиг эвес.

Ш. ХОВАЛЫГ.

ҮШ-БЕЛДИР КУРОРТ – КАДЫК-ЧААГАЙ АМЫДЫРАЛДЫҢ НЕПТЕРЕДИКЧИЗИ

Соңгу аржаан Үш-Белдир курорттун баштайгы сезонунда ниитизи-биле 92 дыштаныкчылар июнь 22-ден 28-ке чедир удаа-дараа ужул кээп, кадыкшылын быжыктырып, дыштанганнар. Соңгу аржаанче чедери берге, олче чүгө агаар оруу-биле чедип болурун айтып каайн.

Кайгамчык тоолзуг Үш-Белдир аржаан бо-ла болгай! Россия-Моол кызыгаары черде, далай деңгелинде 1120 метр бедик тайга черде, белдирлешкен Белин, Бус, Шишкит деп үш хемнерниң саарлыының хөглүг шимзэн-даажы, хуулгаазын тайганың янзы-бүрү өң-баазын чараш чечектери хөлбеңейип, аржаан-сугларының хөглүг шулураажы, оът-сигенниң айдызаан чаагай чыды думчукка кээп, тайга куштарының мыжырашкан хөглүг үннери, сагыш-сеткилди сергедип, ишти-хөңнүң ала-чайгаар дойлуп, хей-аадың көдүрүлүп, сеткилинниң ыры-шоору ала-чайгаар куттулуп кээр, онза сорунзалыг оран-на болгай. Оң ховар болгаш чараш бойдус-чурумалы Кавказдың, Барыын Сибирьниң болгаш Швейцарияның каас-чараш бойдузунга дөмейлешкек. Тайга-танды чер болгаш балык-байлаң, аң-мең, кат-чимис, тоорук болгаш янзы-бүрү эм оъттар-биле кончуг байлак.

Аржаан деп сөс «ыдык азы эм суг» дээн уткалыг. Аржаан сугларга кижиге кадыкшылын быжыктырар эвес, а сагыш-сеткилин база арыглаар дээрзин билзе чогуур. Ынчангаш аржаанга кирип тура кичээнгеилг болуп, кол-ла сорулга шын кирип, бодунуң иштики делегейин, сагыш-сеткилин арыглап, аржаанның эмнээр күчү-күжүн мага-ботка дүүштүр мөөңнээр чугула. «Ачылыг аржааным аарыымны эмнээр...» деп угаап-билип, чогуур ужурлуг езулалдарны кылып апаар.

Тываның аржаан-суглары чонга онзагай болуп турар. Өгбелеривис бичии дамырак-даа, кара суг-даа, улуг хем-даа, аржаан-даа ээлиг деп бузуреп чораан. Улуг улустун чугаазындан ап көөрге суг ээлери колдуунда чазык-чаагай, чараш болур. Чүгө дизе оларны диригжиткен, ыдыктаан, онзагайлаан таварылгада сугнуң ээзи шак-ла ыңдыг чаагай овор-хевирни бодунга сиңирер. Бир эвес ону тоомчага албайн, ыдыктап-сүзүктөвөскө оң хевир-дүрзүзү, сагыжы дошкун болур дижи. Ынчангаш аржаан ужурлары кайгамчык ханы уткалыг. Аржаанга келгеш сагыр ужурлуг чүүлдерни өөренип көөрү чугула. Ол дээрге аржаанның шуут чанынга майгын, чадыр типес, оң чоогундан үнүш чулбас, бокталдырбас, оң бажынче кылаштавас, хеп чугбас, аржаан суунче акша-көпөөк октавас, оң чоогунга алгыш-кырыш үндүрбес, арага-дары ишпес, аржааннап келген кижиге арын-көгүн баглап, аш-чемниң дээжизин аржаан ээзинге сөңнээр, аржаандан чоруп тура ону арыглап аш-таар, оң ээзинге четтиргенин илередир.

Амыдыралдың судалы болур улуг хемнерни, кара сугларны, аржааннарны, дамырактарны тыва кижиге ыдык кылдыр көрүп, суглар бажын кадагалап, ыдыкшыдып, йерээп чораан. Өгбелеривистин чаагай чаңылдарын утпайн, салгалдарывыска буянның эм-дом аржааннарывысты кадагалап дамчыдары чугула.

Бо одурулгарның автору 2001 чылдан бээр-ле бо кайгамчык курорттун доктаамал мөгейикчилериниң бирээзи. Мага-хандыр дыштанып алгаш, чаа күш-биле ажыл-ишче катап-ла шымнып кириптер сен. Кыш эртип, час дүжүп орда-ла тоолзуг, сорунзалыг бо оран база катап-ла сагыжындан ыравастап, олче сени кыйгырып-ла эгелээр...

Тыва Арат Республиканың Чазаның даалгазы-биле 1932 чылда гидрохимик В. Левченко ону шинчилээш, оң эм-оъттарлыг аржаан-сугларын тодараткан. Шинчилзэн соонда бир чыл эркенде, азы 1933 чылда аңаа бичии курорт ажыттыңан. Ол каш-ла чыл ажылдаан. 1957 чылда курорт катап ажыттыңан болуп турар. Курорттун аржаан суглары бедик термальдыг, азоттуг, кошкак минерал кремниг, аңгы-аңгы химиктиг болгаш минералдыг элементилер-биле байлак.

Бо курортка төп нерви системазының, чүрек-дамыр болгаш чүстерниң, ижин-баарның, кеш, болгаш херээжен аарыглар эмнээринге чогумчалыг.

Бертик-межел, чугаа-сооду орта билдинмес инвалидтер бо курортка каш чыл улай киргениниң соонда оларның кадыкшыл байдлы эки талалыг болуп турарын чугаалаары артык эвес. Даянгыжын безин каапкан, чугаазының сестери тодаргай билдинип турар апарган таварылгаларны чок деп болбас.

Хуулгаазын бойдус-чурумалдыг, эм шынарлыг, изиг-соок аржаан сугларлыг Үш-Белдир курорттун 2009 чылда Сибирь регионунуң курорттарының аразынга мөөрейге тиилеп, билдингир курорттар Красноярск Загорьези, Шира, Белокуриханы безин ажып, эмнээшкениниң дээштииниң болгаш чедимчелииниң талазы-биле база минералдыг аржаан-сугларының шынарының талазы-биле ылгалып, алдын медальды чаалап алганы анаа-ла бир таварылга эвес болдурун ийин! Тускай эксперттерниң үнелээни 175 баллдың 170-ин Үш-Белдир курорт алган дээр-ле кижиниң чоргааралы хайнып, мындыг хуулгаазынның, тоолзуг оранда чурттап чоруурувусту медресе, сагыш-сеткил өөрүвөс арга чок!

Ынчап кээрге Саян ажыг ырак черлерге инвалидтерни октаан ажыг бар бе, Тыва-выстың бодунда-ла кайгамчык изиг-соок аржааннарывыс бар-дыр, инвалидтерге аңгылаан акша-көпөөк Тываның ховар курорту Үш-Белдирниң сайзыралынче угландырганы эки эвеспе? Бо курортче чүгө Тываның чурттакчылары эвес, кайыын-даа дыштаныкчылар кээр. Саян ажыг курорттарже баарга оларның сайзыралы онза-ла! Бисте курорттун амыдырал байдалы дыка бедүүн, далай деңгелинде 1120 м. бединде черлик тайганың онзагай хуулгаазыны – ол бистере сагыш-сеткиливистиң оожур-

галы болгаш комфорту дизимзе, чөпшээржеир боор силер!

Курорт бот-чарылгада турар болгаш саттыңан курсовкалардан кирген ашка-көпөөк чүгө аш-чемге-ле өй дээрзин айытса эки. Ол курорттун сайзыралынга канчап-даа чедишпес.

Маңаа курорттун кол эмчизи Мира Оюновна Опеенниң адынга чылыг сестерни чугаалавас аргажок. 2006 чылдан тура-ла дүжериң кырында келген курортту бо хүнге чедир чоннун кадыкшылы дээш, чылдың-на ону болур-чогууру-биле ажыдып, кижилерге эки чүүлду кылып чоруурун демдеглээр апаар.

Курорттун ажилдакчылары ажылынга дыка кызымак, сагыш-човангыр улус болду. Ылаңгыя инвалид улуска онзагай кичээнгей хамаарылгалыг. Ниитизи-биле кижилерге сагыш-човаашкын бедик деңгелде. Аарыг улустун ниити байдалын, хан базыышкынын дуржулгалыг эмчи ажилдакчылары Чудурукпай Сарыглар, Зинаида Салчак хынап, эмнээшкни процедураларын кылып турдулар.

Амданның аш-чемниң ассортименти байлак. Курорттун техажылдакчылары дизелист, электрик, чазаныкчы, тракторист аныяк оолдар ажылынга улуг харысалгалыгын көргүзүп турганнар.

2018 чылда курорттун чоок-кавызының арыглаашкынын бөлүк хамнар кылган. Ыяштарга хөй кадактар, чаламалар азарын соксадып, Чадыр-Оваазын кылганнар. Ыяштарны пөстөр-биле баглаарга олар кургап, оон кедерезе өрт болурунун айыылы-даа туруп болур дээрзин тайылбырлап турганнар.

Аржаанга келген чон, Дээр Адавыстың болгаш Чер Иевистиң ажы-төлдери бистер, Чадыр-Овааның иштинге ак чемниң дээжизин болгаш чигирзиг чемнерни салып, оң бертинге саң салып, аңаа аш-чемни өргүп, сүттү болгаш сүттүг шайны тоскара-биле өрү-куду чажып, хуулгаазын бойдузувустун күжүңге, тайга-таңдывыстың болгаш аржаанывыс ээлериңге чалбарып-мөгөйп, аарыг-аржывыстың эттинеринге улуг дилег кылып, аш-чемивистиң дээжизин отка өргүп, авыралды оран-таңдывыстың ээлеринден дилеп, мөргүп турар бис.

Коронавирус хамчыының үшкү чалгыы чоруп турарын чон билир. Эң-не кол чүүл – кижиниң кадыкшылы дээрзин билир бис. Дыштаныкчылар аразында ол аарыгдан аарааш сегзэннер, база аңаа удур тарылганы салдыртып алганнар-даа бар. Мында ук аарыгга удур профилактиктиг ажилдар бүрүнү-биле сагыттынып, дыштаныкчылар маскаларны кедип, холдарны тускай суглар-биле арыглап чаштынып турган. Хөй кижиге чыгырын шегледип, болур-чогуур дүрүмнерни сагып, беседаларны үргүлчү чорудуп турган. Дыштаныкчыларның ханының базыышкынын болгаш мага-боттун температуранын хүннүн-не хынап турганы-биле байдал чогумчалыг болуп, онза байдалдар болбаан.

Курорттун чоок-кавызында Дургун-Чадырынче, Бижикиг-Хаяже туристичи походы бар база кылганнар.

Дыштаныкчылар аразында кандыг талантылыг кижиге чок дээр! Монгуш Доржунов «Тываның нүгүлдээнерге» деп шүлүүн 76 харлыг Ханды Ооржак угбавыс аянын, утка-шынарлыг номчуп күүсеткен. «Журавли» деп ыры Куулар Дадар-оол база «Суг-Бажы» деп ыры Куулар Орлан бедик деңгелге ырлап күүсеткенер. Келин кыска йөрээлдерни Лариса Канчыыр-ооловна, «Чечектел-ле, Үш-Белдир» база «Как здорово, что все мы собрались» деп ниити ырларны бөлүк дыштаныкчылар ырлашканнар. Кежээлдерде баян үделгези-биле ырлажып, оюн-баштак, каткы-хөг, ыр-шоор курортка чаңгыланып турган.

Ниитизи-биле инвалидтер-даа, дыштаныкчылар-даа чогумчалыг эмнээшкни ап, омак-сергек, оюн-баштак, каткы-хөглүг дыштанып алганнар.

Раиса ОНДАР,
РФ-тиң улус чырыдышкынының тергини, ТР-ниң улус өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы.

АРАТ ОЮН ДАРТААКЫГА ТУРАСКААЛ

Тывага Сергей Кузьмич Кочетовтун партизаннарының болгаш кызыл шеригжилерниң каттышкан шерии Суг-Бажынга (Кочетов) суурга турган. Ол суурну иштикинң болгаш даштыкының контрреволюстуг күштери эжелеп алыр дээш дөрт катап чадашкан:

Бир дугаарында, 1919 чылдың август 28-те ак шериглерниң есаулу Бологов Белоцарск (Кызыл) хоорайга белен чиик тилелге чаалап алгаш, амгы үеде «Роспечать» агентилели турган бажының балконунга үрер оркестр-биле байырлап тургаш: «Кежээки чемни – маңаа,

дүштеки чемни – Атамановка (Суг-Бажы) суурга чип алыр мен!» – деп мактанып алгырган.

Суг-Бажы суурну эжелеп алыр деп планныг турган. Ынчалза-даа ооң сорулгазы күүсеттинмейн барган. Белоцарск хоорайга кызылдарга аштырган.

Ийи дугаарында, Улуг-Хемниң Кызыл-Суглуг Баян-Кол дужунда, хем кежилдир, Оттук-Даш деп даг бар. Ол дагның үстүндө Таар-Ойттуг-Хову деп чер бар. 1920 чылдың октябрь төнчүзүндө кыдат шеригниң баштыңызы генерал Ян Ши Чао кончук белеткелдиг хөй шерии-биле Суг-Бажынга турган партизан отрядын баштай чок кылгаш, ооң соонда Кызыл хоорайны эжелээш, Мурнуу Сибирьни кызылдардан хостаар планныг ол ховуга чедип келген. Ынчалза-даа кызыл партизаннар болгаш бөдүүн араттар, орустар демнежи каттыжып алгаш, каржы-дошкун камың-кыдат дайзынны баскаш, тилээш.

Үш дугаарында, 1921 чылдың май 15-тиң хүнүндө Оюн Самбуу Тарлашкына актарның чедип келгенин Сергей Кочетовка дыңнаткан. Бай-Хаак суурга партизаннарының болгаш кызыл шеригжилерниң каттышкан шериг чөвүлели актарның Тываже шургул кирип келгенин чугаалажып көргөш, херекти соңгаарлатпайн, бар-

ла күштерни мөөңнеп алгаш, актарны узуткаар дугайында дугурушкан.

Шериг чөвүлелиниң шиитпир-и өзугаар Сергей Кочетовтун партизаннары А.Лезебниковка командьлаткан кызыл шеригжилер кезээ-биле каттыжып алгаш, Тарлашкына турган актарга удур май 18-те үнүпкен. Каттышкан революстуг күштерниң орук айтыкчызы Оюн Самбуу турган. Май 23-түн хүнүндө партизаннар кызыл шеригжилерни манавайн, актар-биле демисежи эгелээш. Кадыг-дошкун тулчуушкун үш шак чартык хире үргүлчүлээш. Түннелинде Сергей Кочетовтун партизаннары Поползухинниң ак шериглерин узуткаан. Актарның чамдызы боо-чепсээш, тергешанаан, бир үгер-боозун безин октапкаш, дескен. Прапорщик Поползухин боду туттурган. Актарның 175 кижизи өлүрткен, 240 кижиз балыглаткан, а элээн хөйү боо-чепсектиг партизаннарга дүжүп берген. Актарның Таңдыга, Суг-Бажынга турган партизан отрядын чок кылыр сорулгазы база бүтпээш.

Дөрт дугаары, Тыва Арат Республиканың салым-хуузуна кызылдарның эң шиитпирлиг базымы Суг-Бажынга болган. 1921 чылдың декабрь эгезинде ак генерал Бакич дөрт муң ажыг шериглери-биле баштай Суг-Бажын эжелеп алгаш, ооң соонда Кызыл хоорайны, улаштыр

Мурнуу Сибирьни кызылдардан хостаар сорулгалыг чедип келген. Ынчалза-даа Таңды кожуунга турган кызыл партизаннар Суг-Бажының партизаннары, араттар, орус тараачыннар-биле катчып алгаш, ол-ла суурнуң Сражение кудумчузунга ак шериглерни Сергей Кочетовтун удуртулгазы-биле чок кылган.

Бо тулчуушкунга арат Оюн Дартаакы өзүлүг маадырлыг чо-

руун көргүскен. Ак шериглерге меге орукту айтып бергеш, Өл-Арыгының шынаалыг Элегес хем унунда тулаага дүжүргөш, кызыл партизаннарга актарны узуткаарына эпиг арганы тургузуп берген. Бөдүүн араттың кажар аргазы 1812 чылда Наполеоннун шеринге меге орукту айтып берген орус тараачын Иван Сусанинниң маадырлыг чоруунга дөмей болган.

Тывага болгаш Мурнуу Сибирьге хамааты дайыны Кочетов суурнуң Сражение кудумчузунга доозулган. Тыва Арат Республиканы бөдүүн орус, тыва чон демни-биле дайзыннарда ынчаар камгалаан. Бо төөгүнү анык-өскөн, ылаңгыя таңдыжылар, утпас ужурулуг.

Бөдүүн арат Оюн Дартаакының маадырлыг чоруу меңгедө уттундурбас болзун дээш, Тывада чок бир чаа тураскаалды ТАР-ның 100 чылынга уткуштур Кочетов суурда кылып турар. Чаа тураскаалды кылырынга, Сражение кудумчузунун чурттакчылары, арат Оюн Дартаакының болгаш Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери Оюн Мөген (Мөгенчик), Оюн Байыр-оолдун база тылдың ажыл-ишчилеринин уруг-дары, уйнуктары боттарының буянныг сеткилинден демни-биле дузалажып турар.

Сергей ОЮН.

Амдыызында таваан салган.

СОҢГУЛДАЛАР. ЧҮС ЧЫЛ БУРУНГААР

Амгы үеде чуртта соңгулда кампаниязы чоруп турар. Ол дугайында кижиз бүрүзү бодунуң эш-өөрү, дөргүл-төрелдери, таныыр улузунуң аразында ханы сайгарылгалыг чугааларны чорудуп турар дизе, хөөредиг болбас. Чүге дээрге бо соңгулдаларның түңнелинден келир үеде канчаар чурттаарыыс хамааржыр дээрзин чон билип турар.

А чүс чыл бурунгаар, 1931 чылдың февраль 27-де дугаары 25 «Тыва үн» (Тываның шыны) эрги моол дылга үнген солунга аныктарның соңгулдаларга киржилгезиниң дугайында чүнү парлап турганын номчукчуларывыска бараалгаттывыс.

«...Соңгулдага бистиң эвилелден канчаар дузалажыр дугайында бодалдар

Ам көөр болза, бистиң аныктарның баштайгы тургусканындан 4-кү Улуг Хурал чедир чүгле боттун херээн быжыглап, күүседип келген болгаш 4-кү Улуг Хурал соонда бистиң аныктар күрүнө талазынче боттары эдерип кирип, эвилелден тус күрүнениң бүгү соңгулданың янзы-бүрү херээнге дузалажыры чугула болур ужур, тус черлерниң чазак-чагырга азы соңгулдага бистиң эвилелден улуу-биле дузалажыры чогуур.

Хувискаалдыг Аныктарның 4-кү Улуг Хурал болгаш намның 2-ги Бүгү

Хурал болгаш ам чаа эрткен намның 8-ки Улуг Хуралы феодалдар-биле демисежи, хувискаал кылыр ужур, шуут аңгы эргилделиг тодаргай доктаалды үндүргөн. Бо доктаалды чорударда, хувискаалга удур барыын үзелдиг идегеттер дыка удурланган. Хүн бүрүде соңгулда база чазак-чагырганың ажылын экижидип, аңгы демисели дүшкүрлөп, чазак-чагырганың ажылы хөгжүп көвүдээр. Феодал, ноян болгаш ламалар ышкыш таарышпас идегеттиң чазак-чагырга ажылынга кириштирбейн турар ужур, бо идегеттерниң эргезин шуут казаан тускай доктаалды күрүнениң Биче Хуралдың тергилекчилери доктаадып үндүргөн.

Тус черниң эвилели, хөй үрлер, хораалары намның черлери-биле күжүн каттыштырып, соңгулда комиссиялары база соңгулда чорудар бүгү ажылга дыка дузалажыр өзүлүг. Ынчангаш соңгулда комиссияга чиңгине араттың эрге-ажыын камгалаан шынчы идегетти кириштирерин удуртуру чогуур. Аныктарның үр, хораа, сумулар иштинге эргезин казытканнарның тодаргай бүрүткелин кылып, тодаргайлаар чорукка дузалажыры чогуур.

Аныктарның хораазы база үрлерни феодалдар, ноянна болгаш ламалар ышкыш идегеттерни соңгулда херээнге кириштирбес ужур, удурланып, ойтур шавар санал үндүрерин оралдажыр өзүлүг. Феодалдыг идегеттерниң соңгуур, соңгулар эргезин казыттырганы, чазак-чагырганың чартык кезээ бир мөзүн казыттырган болур болгаш, оларның төрөл-дөргүлүн кырынче тыртар чорукка удурланып, олардан аңгыланый алырын удуртур. Каргыс идегеттер янзы-бүрү чаңнап, уран аргалар хереглөп, мөгелеттинип, өскөлери бодунуң сөзүңгө кирип, соңгулда чоруунга саат кылырын оралдашканнар. Ол каргыс идегеттер ортун шыдалдыг кижилерни бодунче тыртар болгаш, бот-боттарының хөлечиктер болур идегеттерин боттарыныче эгилдирип ап, күрүнениң соңгулда херээнге саат кылырын кызыдып турар. Ламалар боттарының шавыларын, хуурак ламаларны мөгелеп, боттарыныче тыр-

тып, соңгулдага саат болуп, боттары шургул кирерин кызыдып, хөй аажы-чаң үндүрүп, саат ужураштыралары кызыдып турар. Кырында бижээш өзүгаар барыын үзелдиг каргыс идегеттерден хувискаалдыг күрүнениң соңгулда херээн сүлчээлөжип, ажылгаар хоралыг бодалын харыылап удурланыры чогуур.

Ядыларның хуралын намның үрлер черлеринден удуртуп хуралдадыр болгаш, бо хуралга чугаалажыр чүүлдери:

1. Соңгулданы канчаар чорудар дугайында саналдар, сорулгазы.

2. Чазак-чагырга черлеринге кирир кижилерниң ажылдаар улаанышкыннарының даңзызы херек. Хуралга ортун шыдалдыг аратты мөөңнеп хуралдадыр. Хуралга соңгуур, соңгулар эргезин казыткан каргыс барыын үзелдиг идегеттерни кирибейн, күүседир ужур, эргезин казыткан аңгының бүрүткел даңзынын тодаргайлап көрүп, олардан бир-даа идегетти кирип болбас. Чиңгине араттың эргезин казыыр дээр соңгулданы күүседир саавыры чөрчүп, үрөп болбас. Ынчангаш, Хувискаалдыг Аныктар эвилелиниң кежигүнү соңгулданың саавырын экидир өөренип көрүп, бир-бирээ чок таныжары чогуур.

3. Аныктарның хораа, үрлерни чоннуң чиңгине арат болгаш пролетарий, хөлечик херээннерни баштай белеткел, соңгулда хуралына кириштирерин тускай угаадып билдирип, таныштырып, соңгуур болгаш соңгулар эргезин арат массаның бир мөзүн чыгылып, хуралдадып, аныктарга дузалажыры чогуур.

4. Чазак-чагырга черлериниң кылган ажылының дугайында тускай илеткел кылырга, хораа, үрлерниң чедир кылбаан чүүлдерин тодаргай көргүзүп, шүгүмчүлөп илередир болза чогуурдан аңгыда, арат массаларның коргар чүүл чок, шуут шынчы, калбаа-биле шүгүмчүлээр чогуур.

5. Аныктар үрү хуралдааш, эң баштайында намның Төп Хораазындан үндүргөн доктаал болгаш чазак-чагырганың тургузуу, сорулгазы-биле экидир таныжары чогуур. Ылаңгыя,

Тываның «Шын» деп солунун номчуп таныжар уламындан, улаштыр нептередирин ужу, хана солунга бижип, делгередир чогуур.

6. Эвилелдин аныктары болгаш бөдүүн яды хөлечик араттарны кириштиреринден аңгы, ортун шыдалдыг, шынчы идегеттерни чазак-чагырга черлеринге кирип, каргыс идегет-биле шиитпирлиг демисежи, узуткаар ужур, боттун аңгының ажык-дузасын камгалап, илдекейли-биле ажылдап, хөлечик болгаш пролетарий аңгы болгаш, ортун шыдалдыг аңгыны каттыштырып, удуртуп, каргыс идегеттер-биле демисежи чогуур.

7. Эвилел болгаш бөдүүн аныктарның чазак-чагырганың соңгулдазынга кирир мурнунда нам черинге чөпшээрди, нам хуралына чугаалажып, күүседирин планнап, улаштыр соңгулда хуралына яды араттар-биле кады бир санал-биле бадыладыры чогуур.

8. Ынчангаш мурнунда планнаан идегеттер аразында чогувас идегеттер бар болза, катап ол планнаашкындан казыттырар болза, ону ылап-ла эвилелдин аныктарына дыңнадыры чогуур.

9. Соңгулда үезинде эвилелдин кежигүннер аразында эргезин казыттырганнар бар болза, эвилелден бир мөзүн үндүрер.

10. Аныктар эвилелиниң хораалары соңгулда херээ канчаар чоруп турар, соңгулдага канчаар дузалажып, канчаар күүседир эрттирген дугайында тодаргай илеткелди Төп Хораага чедирип бээр чогуур.

«Шынның» баштайгы солуннарының бирээзинде үнген материалдың бо үзүндүзү бир дугаар чырыкче үнүп турары бо. Төөгүже хая көрүп, 100 чыл бурунгаар соңгулда херээнге арат чоннун, ылаңгыя аныктарның киржилгези кандыг турганын сайгарып көөр чүве болза, ам бо хүннерде болуп турар болуушкуннар-биле чамдык чүүлдер дөмейлежи турарын эскерип болур. Ындыг-даа болза номчукчу кижиз бүрүзү бодуну-биле сайгарылганы хүлээп көөр дээрзи билдингир.

Карина МОНГУШ.

Эрги моол дылдан тыва дылче эртемден А.А. САМДАН очулдурган.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

ТӨӨГҮНҮҢ АРЫННАРЫ

Чоокта үнгөн 46 дугаарлыг «Шын» солунда «Чүрмит-Дажы. Баштайгы солуннар, доктаалдар» деп материалды улуг сонургал-биле кончук кичээнгейлиг номчудум. Карина Монгуш «Шынның» редактору тургаш, ук солуннуң эң баштайгы эрги моол дылга үнүп турган үндүрүлгелерин тыва, орус дылдарга очулдуруп дугайында дыка чугула хемчегни планнап турганы онзагай. К.К. Монгуштуң ол кайгамчык идеясын эртеден Аяна Анай-ооловна Самдан деткип, дыка нарын ажилды эгелээш, доосканын магададым. Бо дээрге тыва журналистикага база бир ажыдышкын, төөгүнүң арыннарын амгы салгалга таныштырар сорулга-биле дилеп тыпкан чаа чүлдүң бир улуг базымы-дыр деп, үнелээр-дир мен.

Солун тургустунгаш, 96 чыл болду. Шак мындыг тывынгыр коллегавыстың, эртемденивистиң чогадыкчы, шудургу, кызымак чоруун деткир, мактаар апаар. Ол ышкаш бо улуг өгбө солунувус бедик шаңналга орденге төлептиг дээн Карина Монгуштуң көдүргөн айтырыын бүгү чон деткир дээрзинге бүзүрөп, идегээш, «Шын» солуннуң бир дугаар үндүрүлгезин парлап үндүргениниң дугайында төөгүнү маңаа кирикседим. Ону тыва чоннуң ынак оглу, Россия Федерациясының Чогаалчылар эвилелиниң литература шаңналының болгаш Тыва Республиканың Күрүнө шаңналының лауреады, «ХХ чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери» деп номунче кири бижиткен, «Шын» солуннуң редактору чораан, ТР-ниң Журналистер эвилелиниң бир дугаар даргазы, ТР-ниң Улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кыргысович Кудажының күш-ажылчы намдарының дугайында бижээн номундан үзүндүнү сонургаттым: «Бир дугаар, «Шын» солун үстүкү черлериниң айтышкыны езугаар 1925 чылдың май бир байырлалын таварыштыр үнөр

ужурлуг турган. Ынчангаш ийи дакпыр байырлап: Май бир! Чаа солун! Ол шагда солунга чуруктар кылыр цинкограф дугайында чугаа безин турбаан. Маркс, Энгельс, Ленин, Сталинниң болгаш өске-даа чуруктарны Москва чорудуп берип турган.

Ынчап кээрге, тыва чуруктарны Хөвөңмей боду кылын резинага чураш, оюп, кезип турган. Адактың сөөлүндө, апрельдин ортан үезинде солунну хол-биле долгап парлаар машинаже дужаар үе келген. «Халап чүве боор» — деп, Хөвөңмей чугаалаар чүве. Хөвөңмей, Ширнен, Кенден база бир орус өрүкчү дөртөлзө чүдек аар коргулчу «солунну» аргыжып алгаш чорупканнар, оон каш-ла базым чылып бар чыдырларда, Хөвөңмей бир-ле чүвеге илдиккеш, шала кырынче мет-ле дээн. Чыл чыгыгы үениң ажылы карак чивеш аразында тоо быдарадыр төктүп калган. Халап деп чүве, шынап-ла, ол болган. Дыл агарган. «Ылгаар дээримге, караам чажы келбес болган» — деп, Байкара Дамчаевич хөөрээр киж. Херек аксы алчайганда, ам канчаар, чүү болганын Чазак черинге дыңнадыр ужурга таварышканнар. Удатпаанда Хемчик дарга-даа, Чүрмит дарга-даа ап четкен. Олар, өршээл болуп, кончуур туржук, харын каттыржырлар болган. Ол үеде репрессиялар, аас-кежик болуп, эгелевээр турган. Оон башка олар ыт чок «контрлар» апаар турганнар ийик.

Дөрт эр солунну катап өрүп, чыскаап кириккенер. Чамдык материалдарны, үези эрткен дээш, солааннар. Шак ынчаар 1925 чылдың май 1-де үнөр ужурлуг солун август 31-де, дөрт ай озалдап үнгөн. Бо дугайында киж болганы кайыны билер. Тыва журналистиканың дун төлү болуп «Шын» солун ынчаар үр долгадып тургаш, төрттүнгөн. Шак мындыг бөдүүн-даа, нарын-даа үелерни чурттап эрткен кайгамчыктыг өгбелеривиске мактал болгаш алдар!

Светлана ДАНЗЫН-ООЛ,
солуннуң 70 чылдар дургузунда номчукчузу,
хоочун журналист.

ЧАРАШ ЧУРТУМ ДУГАЙЫН БИЖИДИМ

Азияның төвүндө меңгилер шыпкан бедиктерден Улуг-Хем бажын ап чыдар. Ында көшкүн араттарның бурунгу чурту — бистиң төрөөн Тывавыс.

Тыва — Россияның онзагай булуң-чугаштарының бирээзи. Бистиң дагылы республикавыстың бойдузу кайгамчыктыг каас-чараш.

Бөмбүрзектиң соңгу чартында дег бедик, изиг элезинниг куруг ховулардан харлыг тундрага чедир бойдуштуң чүзүн-баазын чурумалдарын шуптузун Тывавыста чыып каан дег тывызкысы.

Ужу-кыды көзүлбес хову-даглар кырында хостуг эзир база ак-көк хөлдөрдө чайка куштар ужуп чоруур.

Бистиң төрөөн черивисте соңгу чүктүң ивизи-биле харлыг черниң ирбижи кожа чурттап чоруур. Элезинниг ховунуң корабли — төве болгаш хензиг кенгуру — алактаагы база бар.

Бедик дагларда сарлыктар сериттенип, көктүг шыктарда хөй өңнүг чечектери хөлбөңейнип чыдары онзагай. Оларның эң-не чаражы самагалдай сарыг-кызыл чечээ. Орус дылда болза — жаркы.

Арыг, кылаң сулгар кыңгырадыр ырлап бадып чыдар.

Бисте делегейни кайгаткан сыгыт, каргыраа, хөөмейниң беш хевири сайзыраан. Мында бойдуш шаг шаандан өгбелеривистен дамчып, эки камгалаттыңан. Черниң кырында дагларны, хемнерни, үнүштерни тыва киж биезиден тура хумагалап чораан.

Бистиң тыва чоннуң тускай культуразы өске чоннарда ылгалдыг болгаш тыттып келген төөгүзүндө шоолуг-ла хоорулбаан, чүгле эки талаже сайзырап олурар. Ол ам аныак-өскөннерниң езу-чаңчылдарын сагып чоруурунда боор.

Тыва чон чай дүжүп келирге-ле аржаан сугларына кадыын быжылап кирип ап чоруур.

Мен бодум өг-бүлөм-биле чайын Тывавысты эргип, кезип, аржаан-нарга кирип ап чоруур бис. Шивилиг, Бел, Кара-Суг, Талдыг-Чарык, Аскы-Туруг, Уургайлыг — бо аржааннарже кирип турар бис. Дус-Хөл, Чагытай, Төре-Хөл — бо хөлдөривиске эштип, салдап, дыштанып алырга магалыг-ла.

Бир катап Бел аржаанынга чорувуста, аңаа Ак-Хам чедип келген. Ады болза Володя. Хам, лама катый киж-даа дижи чораан. Сценалыг сандайларже бисти, шупту дыштанган улус — чонну ол хам чалап, кыйгырган. Олуруп алырывыска бир таринаны чеже-даа катаптадыр мындыг болду.

Номуу Гурева.
Номуу Буддая.
Номуу Дермая.
Номуу Сангая.

Бо таринаны катаптаанывыс соонда, Ак-Хам алгыра-ла берди. Өршээ, хайыракан! Аржаан ээзи боду үнүп келди, көрдүңер бе? Өршээ, хайыракан! Улуг чаагайың! Херэз-жен киж-дир. Бистерже ээ көрүп турары ол-дур. Өршээ, хайыракан дээр болду. Аржаан бажынче көөрүвүске чүве-даа көзүлбес. Ооң соонда ооң бажынга чыткан улус кезек када бо чечектер шупту чайынналып, кыза берди дээр болду. Ак-Хамывыс-даа чорупту. А бистер, тыва киж черле даглар, хемнер, хөлдөр, аржааннар, тайгалар — шупту эзлиг-ле дээр болгай бис. Ындыг-ла болганы ол-дур деп бүзүрөп артып калдывыс.

Бистиң ада-иелеривис ламалар биле хамнарга катый кирип чорааннар. Тывага келген эртемденнер ол байдалды кайгап турар. Ийи аңгы удурланышкак шажын-чүдүлгелер хирезинде кожа сайзырап чоруур чүве-дир деп демдеглеп турарлар.

Ооң-биле чергелештир бистиң Тыва база 21 вектиң эртем-техниктиг хөгжүлдөзүндө чыдып калбайн, деңге базып орат. Бо шагда чүнү чок

дээр, машиналар, компьютерлер, соталыг телефон, интернет, смартфон дээш... Амгы үеде, чижээлээрге, делегейде роботтар киж орнунга чугалажып, садыглап, танчылап, бажың иштин аштап турар болгаш оон өске чүнү-даа кылып турар апарган. Чүгле боданып билбес болгаш кижиниң тургускан планы-биле болуп турар.

Россияда башкарыкчы чок самолеттар улустарның кандыг-даа айбызын кылып турар: чем чедирер, садыглаар дээш оон-даа өске. Ол самолеттарны садыгларда садып турар. Ындыг самолеттар бистиң бажыңнарывыска пиццаны безин эккеп бээр апаар боор.

2018 чылдың март 6-да Пензага робот-хирург Роза деп хаванның ыжык черин чедишкениг кескен. Эмчилер хаванның ниити байдалын хайгаарал турган. Роза сегий берген. Бистиң Тывавыста үениң чаа сайзыралдары-биле эрте-бурун шагдан бээр сагып келген чаңчылдарывыс деңге хөгжүп ораты онзагай.

Чараш Тывавысты черле тоолзуг дээр чөптүг ийин. 2016 чылдың январь 26-да «Шын» солунунга бижээнинде: Убса-Нуур ыйгылаажының девискээрин шинчилеп турган эртемденнер бир элдеп, солун чүлдү эскергеннер. Тываның девискээри 2 географтыг куржага хамааржып турар: тайга биле ховунуң каттышкан черинде турары. Географтыг куржаглар шак ынчалдыр эдериштир кады кайда-даа турбайн турарын демдеглээр. Таңды сынындан баткан тайга, тундра, холушкак ховуларлыг девискээр. Ховудан агар элезин чедир Убса-Нуур ыйгылаажынга чедир улажып чоруй баргаш, чаңгыс маршрут-биле эртип болуп девискээр барын эртемденнер кайгап, элдепсинип сонургааннар болган.

Тывызыксыг Тыва деп чүве ол-ла боор.

Кайы-даа чурттуң өндүр-чаагайы ооң бойдузунда болгаш чонунда болуп дээр.

Тывада өске аймак-сөөк чоннар эл-найыралдыг чурттап чоруур. Тыва чонумга бүзүрээр мен.

Валентина ОЮН.
Кызыл хоорай.

АК ОРУКТУ КҮЗЕДИМ

Суурну дургаар бажыңнардан бажың чедир,
Суук узун адагаштар тургулапкан.
Эх, ында шөйгөн чиңге демир ырлашкан.
Ындыг чүве кажан-даа көрбээн бис.

Бо ырыны мен эрги Эйлиг-Хемниң Культура одаанга 1960 чылдар эгезинде эге класстарга өөренип тургаш, херэзжен улустуң хөйүнүң ырын күүседип турда дыңнааш, ону чарашсынып, доктаадып алгаш, ам-даа чаңгыс ол-ла одуругну ийи-чаңгыс ырлап каап чоруур мен. Ынчан бичии киж ырының утказын билбес турган мен. Сөөлүндө улгадып келгеш, бир-ле катап телевизора көрүп орташ, орус чоннуң херэзженнер ансамблиниң бо ырыны күүсеткен үзүндүзүн дыңнааш, ырының утказын билип алдым. Мээң билип алганым баштайгы электри, радионуң, телефоннуң тыттып келгениниң дугайында улуг өөрүшкү-биле ырлажып турганы ол болду.

Дөрт дугаар класстан эгелээш, эрги Шагаан-Арыгның 2 дугаар ортумак школазынга өөренип киргеш, 1969 чылда доостум. 5-6 класстарга өөренип турумда, класым башкызы кыйгырып алгаш, «Эртен радиога чүве чугаалаар сен, эртежик райком партия бажыңыңа Аракчаа Дамдынчаповичиге чеде бергеш, белеткеп алыр сен» диди. Эртенинде радиога бир-ле дугаар чүве чугаалааным ол. Девидеп, келдирлеп олургаш, Аракчаа Дамдынчаповичиниң айтып бергени езугаар, тракторист улуг акым дугайында чугааладым. Эртенинде мээң ол чугаам даң бажында бүдүн Шагаан-Арыг хоорайга «Шагаан-Арыг чугаалап тур» деп Аракчаа Дамдынчаповичиниң дамчыдылгаларын даңгылап берген. Бо дамчыдылгаларга Улуг-Хем кожууннуң ажил-ишчи, культура-массалыг, спорт, өг-бүлө, кижизидилге дээш бүгү-ле амыдыралының дугайында чонга дыңнадыр турган. Оон бээр-ле радиодан дамчыдылгаларны үргүлчү улуг сонургал-биле дыңнап, чаа-чаа болуушкуннарны оон билип ап чоруур мен. Чоокта чаа солундан радиодан, чаа канал 104.4 FM чалгыда «Звезда-Кызыл» ажитканын билип алдым. Амгы техниктиг сайзырал үезинде болуушкуннарны кайыын-даа көрүп, билип алыр-ла ыйнаан харын, ынчалза-даа меңээ каяа-даа чорааш, мал-даа када-рып чорааш, дыңнап, билип ап чоруур харылзаачым — радиоприемнигим ол болуп.

Эртеңиң-не 7 шак 10 минута турда, «Тыва» радиону четтикпейн манап алгаш, ажыдып, дыңнаар мен. Тода болгаш өктүт үнүг оолдар, уругларның дамчыдылгаларын дыңнап алгаш, аар-саар ажылдарым кылып эгелээр мен. Радиога база телевизорга дамчыдылга кылып башкарыкчыларны тускай өөредип-ле турар чүве ыйнаан, ынчалза-даа кижиниң салым-чаяанын мөзүзү база турар. Ындыгларның бирээзи бистиң чаңгыс чер-чуртуувус Эйлиг-Хемниң төлептиг оглу, Артур Чымбал-оол тыва телевиденинде, радиода хөй чылдарда эки үрө-түңнелдиг ажылдап чоруурунга чоргаарланып чоруур бис. Ооң эрттирген дамчыдылгалары тода, сөс-домаа чедингир, билдингир болганы-биле киж сеткил ханып, дыштанып алыр. Ооң ада-иези-биле ажылдап чораан болгаш ону бичизинден эгелээр эки билер мен. Ол хөй ажы-төлдүг өг-бүлениң хеймер оглу. Ооң ада-иези алдарлыг малчыннар. Тывага эң баштайгы аңгор өшкү кадарчылары. Эрткен чүс чылдың 70-80-90 чылдарында 100 баш төрүүр өшкүдөн 100-132 анайны ап келген малчыннар. Наадымнарның каш дакпыр чемпионнары. Хөй орден, медалдарың, Хүндүлел бижиктерниң эдилекчилери. Ажы-төлүн ажылгыр, кежээ, биче сеткилдиг кылдыр өстүрүп кижизиткен. Артур Чымбал-оол бичизинден тура-ла кижизиг, мөзү-шынарлыг, биче сеткилдиг, улугну улуг деп, бичини бичи деп хүндүлээр кижилерниң бирээзи. Ооң каяа-даа ажыл-херек кылып чорааш, кылган дамчыдылгаларын сайгарып көрүп, кижилер-биле канчаар чугаалажырын, чүнү дугайында дамчыдылга кылырын баш бурунгаар өөренип көрүп алганынга таарзынар чордум. Ол Эйлиг-Хемге чеже-даа катап кээп, көдээ ишчилерниң ажил-ижиниң амыдырал-чуртталгазының дугайында көргүзүп, чырыдып, дамчыдылгаларны сеткилинден кылып башкарыкчыларның бирээзи.

Ооң өскөн-төрөөн чери Ийме биле Буураның аразында агып баткан Эйлиг-Хемниң ажил-ишчи чонунун мурнундан ажил-ижинге, амыдырал-чуртталгазынга чедишкениннерни, ак орукту күзеп каалыңар.

Арат чоннуң аразыңга
Аралажып, үнчүп-киржип,
Амыдырал ажил-ишти
Алдаржыдып дамчыдып чор.

Ол ышкаш тыва телевидениениң 85 база тыва радионуң 55 чыл болган юбилейлерин таварыштыр бүгү КТРК-ның ажилдакчыларыңа чаа-чаа чедишкениннерни күзеп, үениң деви-биле деңге базып, удазыныңарны улам шөйүп чорууруңарны йөрээдим!

К.Т. ДАКЫР-ООЛ,
РФ-тиң болгаш ТР-ниң көдээ ажил-агыйының алдарлыг ажилдакчызы, күш-ажылдың хоочуну.

Шүлүк кыдыраажындан

АМЫДЫРАЛДЫҢ ОРУУ

Буурул дагның кырын дургаар
Булут тыртып, туман оожум көдүрүлгөш,
Бүгү сында арттың кырын шыва алгаш,
Муңгашталдыр дуй соп келир.

Орук чораан чорумалга
Озал-ондак тургуску дег,
Кара даштар кыры-биле бүдүү чоруп,
Каңгырадыр силгидип каап,
чүткүдер-ле.

Амыдырал, ажил-иштиң аайы-биле
Алтай, тыва, казах улус
Артты ажып, хемни кежип,
Аъттыг, чадаг аралажып
чурттап чораан.

Ажык соокта, шуурганда
Алтайның-даа, Тываның-даа талазынга
Амыдырал, ажы-төл дээш
арттар ашкаш,
Амызындан асканнар-даа турган
болгай.

Ажай-буурул кырган-ава мен-даа
канчаар,
Ынчалдыр-ла чуртталганы
шыдап эртим
Амгы шагның ажы-төлү, арат чону
Ажык орук кылыр болза, амыраарлар.

Самагалдай оруундува Салчак Тока
Сагыш салып, холу-биле кылып чораан,
Тес-Хем оруун кылып турда,
Демнии-биле кожамыктап
ырлап турган.

"Калдак-хамар кадыр артын
Казар болза, аштаар болза,
Каалама орук-биле
Халып ораар чычаан болза".

Кызыл-Хая бүгү сынның оруктарын
Кызып тургаш кылган болза,
чүү дээр ону
Амыдырал оруундува сагыш салып,
Амгы казак бурган өршээп,
өршээр болза!
Өшкү-Саар ООРЖАК,
күш-ажылдың маадыры.
Мөңгүн-Тайга кожуун.

ӨДЭЭМ СОРГАА

Эге баштай чырык көргөн
Эдиски дег кышкырганым
Күжүр ием бодараткан дөргүннээнде
Күзүм соргаан эргип четтим.

Аал малы чылгы, хой-даа
девээлей бээр.
Анай-хаактар чайганыпкан
шыктыг-суглуг,
Хензиг чаштан дорукканым
хонаш черни
Кезек-Терек ортулуу деп адап турган.

Өлең сизин дуглай үнгөн өөвүс орну
Өөр аъттар баглап чораан ачам чазаан
Өскүссүрзэн баглаажының турган чери
Өскээр көшпзэн, ол-ла хевээр
чыдар болду.

Лидия СААЯ,
күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

Аяк шайны аартап ора...

ЧОГААДЫКЧЫ ЭШ-ӨӨРҮМНҮҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Чурукчу эштеривис үеден чыда калбайн, үргүлчү
боттарының үүле-ижиниң идепкейинде. Эрткен айларда
Хеймер-оол Донгак, Юрий Ооржак, Барыңмаа Александр
үжелээ Иркутск хоорайга чаа ажилдарының делгелгезин
эрттиргеннер.

Чоокта чаа Юрага ужуражып, оон айтырдым:
— Кымнар чыылган, авторларга ажык-дүжүү чүл?
— Сибирьниң хей-ле хоорайларындан музей ажилдакчыла-
ры келген. Ийи чыл соңгаар Улан-Удэге делгелгевис дег, киж
бүрүзүнүң эң солун ажилдарын хомудал чок өртек-биле садып
алгаш бардылар. Дедир чанарда аар даштар сөөртүп чорбас,
бистерге улуг өөрүшкү болду.

— Хо-о! Чогаалчылар бистер электроннуг ном деп чүвөгө үзө
кирдирген. Ном садып алыр кижилер чегейтзэн, карман куруг
бис... Силер дег, чаа тывызык арга тыппастаан, идепкей куду
бис — дээш, куду көрдүм...

— Черзиге тураскааткан мөөрейни Чаа-Хөлге даргаңар Чу-
рук Шой онза солун эрттиргенин теледамчыдылгандан көргөш,
өөрүп олурдум.

Караам шоозу ынайтаан-даа болза, үениң судал согуу
мени олуртпастаан. Шүлүктеримни композитор эш-өөрлерим
кичээнгейинге «Шыңга» парладып олур мен.

Силер бүгүдөгө хүндүткел-биле хоочун өгбөңер, Тываның
улустуң чогаалчызы Черлиг-оол КУУЛАР.

КОРОНАДАН КОРТПА, КОРТПА!

Халдавырлыг хамчык күжү
Коргуушкунче бисти чыгаан.
Каптагайда бүгү чоннар
Хорап-ла тур, халап болду.

Коронадан кортпа, кортпа!
Кошкак болба, чоргаар чору.
Холуң каям, сунуп берем,
Кордал чүгүле тарышкында.

Эртем күжү депшилгениң
Эриин ашкан хамчык кайдал! —
Удур күжү тарышкынын
Уттуп кагбаан Россия бар.

Коронадан кортпа, кортпа!
Кошкак болба, чоргаар чору.
Холуң каям, сунуп берем,
Кордал чүгүле тарышкында.

Халдавырдан камгалаалдың
Масказын уттуп кагба!
Хайлыг бачыт арыглалы —
Байлак сеткил, өөрүшкүде.

Авай, авай, амыдырал,
Алдын хүннүң чылыгы сенде.
Аарыг хамчык кыжаныгга
Алыспастың күжү сенде.

АЛА-ШОКАР ХӨЙ-ЛЕ САРЛЫК

Саарын куду узун дүгү
Салгын-биле ойнай бээрге,
Саглаң-саглаң дешкилей бээр,
Үүпке кеткен кадайлар дег,
Үүле-чолу каттырынчыг

Сарлык инек таанда чараш!
Мөңгүн-Тайга кырын дургаар
Мөкпер булут аразында
Агараңнаан, чиргилчиннээ
Ала-шокар хөй-ле сарлык —

Өшкү-Саарның өөрүшкүзүн
Өргүн чону кайгап ханмас.
Өдүгөнде иви звес,
Өвүр черде теве звес.
Дээрде сында дешкилешкен
Телер ышкаш девиржзэн аң
Мунуп алган оолдар, кыстар
Муңгаравас болбайн канчаар.
Алтай, Тыва база Моолдун
Аразында чонга чоргаар.
Ава Тыва ынак кызы
Өрнүгү дег ады алгаан
Өшкү-Саарның хөрзэнче көр —
Алдын сылдыс орден чайнаан

ХОСТАЛГА КОҢГАЗЫ

(Иннокентий Сафьяновка
тураскаадыг)

Эртенги хүннүң эриг чыры дег,
Экээндей биске кажан-даа эргим.
Хосталга кежиин чонга оттурган
Кожа орус чоннун коргуш чок оглу.

Сафьянов Экээндей —
Саян дагларга чаңгы болган
Хосталга коңгазы.

Манчы байлары кулданып чораан
Тыва чонувус хилинчээ кончуг.
Маңгыс магазын кым басып каан —
Тыны харам чок маадыр өңнүүвүс.

Сафьянов Экээндей —
Саян дагларга чаңгы болган
Хосталга коңгазы.

Тыва дылды ол кайгамчык билир,
Төрзэн дылы дег, аңа ынаандан
Тыпкан алдынның үне дазылы
Төөгү дөзүңгө найырал улаар.

Сафьянов Экээндей —
Саян дагларга чаңгы болган
Хосталга коңгазы.

Мерген угаадыглар

Калу Ринпоче Башкы

❖ Бир звес бистер болганчок-ла аа-
рыычал апарган болзувусса, бистер курт-
кымыскай безин амы-тынын үспес болур
ужурлуг бис.

❖ Бир звес бистер кандыг-даа чүве-
ге чединместей берген болзувусса,
өскелерниң биске бербзэн чүүлүн айтырыг
чокка алырындан ойталаар ужурулуг бис.

❖ Бир звес бистерде өз-бүлевисте
кады чурттаан эживис-биле билишпестер
тургустунуп турар апарган болза, шын
звес эр-хөрзэжен харылзаалардан ойтала-
лаар ужурулуг бис.

❖ Бир звес бистиң сөс-домаавыска
кым-даа бүзүрөвес апарган болза, кезээде-
ле шын звес, меге чүүлдер чугаалавазын
кызыдар ужурулуг бис.

❖ Бир звес бистерни кым-даа дыңнаар
хөөн чок апарган болза, хоозун чугаа кылыр
чаңчылывыстан ойталаар ужурулуг бис.

❖ Бир звес бистер чааскаанзы-
раар апарган болзувусса, баштай-ла
өскелерниң дугайында көвей бак чүүлдер
чугаалавайн турарывыска шынзыгып
алыр ужурулуг бис.

❖ Бир звес бар чүүлдеривиске үргүлчү-
ле сеткиливис ханмайн турар апарган
болза, сагыш-сеткиливисте адааргал
сеткилди чидирер ужурулуг бис.

❖ Бир звес өскелерниң бистерге
хамаарылгазы куду апарган болза, ону
аарышкылыг кылдыр хүлээп көрбес ужу-
рулуг бис.

❖ А бир звес бистер хамык чүвени
чедир угаап шыдаваас апарган болзувусса,
бар-ла шаавыс-биле хоралыг, меге үзөл-
көрүштерден адырпыр ужурулуг бис.

Тарбаган.

Ооң үзү болгаш өдү

Тарбаган соок дүжери билек-ле
үңгүрүнче ижзэй бээр, оон чазын хар
эрип, частың башкы айының ортаа
үезинде ижзениндан үнүп кээр. Чылыг
дүжүп, чаа оът-сиген үнүп келгиче семизи
хевээр болур. А кажан көк үнүп кээрге, ол
арыптар, июнь-июль айларда семирп
кээр.

Тарбаганның үзүн дараазында
аарыгларны эмнээринге ажыглаар:

1. Өкпе аарыгларының хоочураан
байдалынга.
2. Бичии чаштарның дегдирип аараан-
да.
3. Соокка алыскаш, хөрекке ириңниг
чөдүлдүг апарган.
4. Амыр-соксаал чокка хақыладыр
чөдүртүр таварылгада.
5. Боостая аараан байдалда чиңнеп

эмнээр.

6. Кешке балыгларны чаап тургаш
эмнээр.

7. Дегдиришкениг кылдыр аараан
байдалда, үстү бичии чылыдыпкеш, мар-
ляга сиңиргеш, хөректи, азы боостаяны
хондур чиңнептер.

Тарбаганның өдүн канчаар ажыг-
лаарыл:

1. Ангиналап турар үеде, кургадыл
каан өттү бичиини аас иштинге суп алгаш
удуп чыдыптар.

2. Боостая бестеринге аарып, чө-
дүртүп турда база аксынга бичиини суп
алгаш эзилдирип тургаш эмненир. Ажыг
болгаш амданынга бергедээр болза,
даштынга чаап ап болур.

3. Ижин-баар аарыгларын эмнээр

4. Карак аарыгларынга ижер.

5. Оюлганнап турар аарыгларны
эмнээр.

6. Сөөк-даяк, чүстер аарыгларын
эмнээр

7. Бичии чаштарның аксы кемдип,
шивишкелзэн байдалда, өттү бичии
чылыг сугга эзилдирпкеш, марляга
сиңиргеш аас иштин аштаптар, улаштыр
ижиртиптер.

Адыг өдү-биле канчаар эмненир-дир,
ол база ындыг болур.

Материалды бодумнун ажыглап чо-
раан болгаш дыңнап билип алганым-биле
бижидим.

"Амыдыралчы көрүш" бөлүүнүн
бижикчизи Ая УСПУН.

Чарлал — Реклама

www.kolhozник19.ru
КОЛХОЗНИК
 ВСЕ ДЛЯ СЕНОКОСА
АКЦИЯ!
ШПАГАТ «ФЛЕКС»
Купи 5 бобин - получи 6-ю в ПОДАРОК!
 УСПЕВАЙТЕ! ПРЕДЛОЖЕНИЕ ОГРАНИЧЕНО!
 г. Абакан, ул. Игарская, 5 (р-н "Аян")
 г. Минусинск, ул. Чайковского, 49
8-901-678-9999

Утерянный аттестат об основном общем образовании серия 01718001194032, выданный 2 июля 2019 года МБОУ СОШ №2 г. Кызыла на имя Ооржак Яны Владимировны, считать недействительным.

Вавилинский затонда 2 участок садып турар, шээр малга орнап болур.
 Харылзажыр дугаарлары: 89233845452, 89130496311.

ТЫВА МЕДИАГРУПП
«ТЕЛЕВИЗОР ЗА ПОДПИСКУ»
 СОСТОИТСЯ В 15:00ч. 14 ИЮЛЯ 2021 ГОДА.

В ПРЯМОМ ЭФИРЕ
 В ИНСТАГРАММ
 НА СТРАНИЧКЕ
 ТЕЛЕКАНАЛА

«ТУВА 24»

@tuva.24

Более подробная информация
 по тел.: 8(394 22) 2-18-10
 8-923-267-07-49

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
 Тыва Республиканың
 Информатизация болгаш
 харылзаа яамызы.

Кол редактор
 А.Н. АРАКЧАА.

Редакцияның болгаш
 үндүрүкчүнүн адреси:
 667000. Тыва Республика
 Кызыл хоорай,
 Красноармейская, 100,
 каб. 29, 32

РЕДАКЦИОННЫЙ
 ТЕЛЕФОНАРИЙ:

Редактор — 2-01-35,
 Чарлал килдизи — 2-01-35, 2-18-10
 Менеджер: Е.Э. Иргит, каб. 309
 Солун чыскаакчылары:
 С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак — 2-17-94
 Корректорлар: Ч.Н. Мачык,
 А.А. Лагбы — 2-17-94

Харылзаа, информация тех-
 нологиялары болгаш массалыг
 коммуникациялар адырынга хай-
 гаарал талазы-биле федералдыг
 албанның Тыва Республика тала-
 зы-биле эргелели «Шын» солунну
 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүт-
 кээн. Херчилелдин дугаары — ПИ
 №ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» АН-ге
 парлаан.
 (Индекс: 667000. Тыва Республика,
 Кызыл, Щетинкин болгаш Кравчен-
 ко, 1).

Солунда парлаттынган материал-
 дарның авторларының бодал-
 дары редакцияның туружу-биле
 дүүшпейн барып болур. Айыттынган
 саннары болгаш өске-даа фактыла-
 ры, дыңнадыглары дээш авторлар
 боттары харыылаар.

Чагыдылга индекси: хуу кижилер-
 ге — П6855, организацияларга —
 П6860

Солун неделяда ийи катап үнер
 (среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужааганы:
 график езугаар — 21.00, херек кы-
 рында — 18.00.

Солун келбейн барганда, 2-11-52
 телефонче долгаар.

2021 ЧЫЛДА «ШЫН» СОЛУННУН
 ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЈАДАН
 ЧАГЫДАР БОЛЗА,

ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 960 рубль.

ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР
 ЧАГЫДАР БОЛЗА,

ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 1212,24 рубль.
 Тел.: 2-01-35

солуннун сайтызы:

//shyn.ru

электроннуг почтазы:

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Тираж: 4000 кезек

Эп-найыралдың харылзаалары

КЕЗЭЭ МӨНГЕДЕ
КОЖАЛАР БИС

Россия биле Моолдун дипломаттыг харылзаалар тур-
 гускандан бээр 100 чыл болган оюнга Увсанур аймактын
 Ю.Цэдэнбал аттыг Төп музейинде ук аймактын чагырга
 чериниң Чоннар аразына харылзаа килдизиниң эгелээш-
 кини-биле «Кезээ мөңгедө кожалар бис» деп делгелге-
 зий ажиттынган.

Тыва Республика, Хакас Республика, Красноярск край, Томск
 облазы, Алтай край, Алтай Республика, Калмык Республика
 дээш Россияның Моол-биле кызыгаарында турар регионнары-
 биле спортка, уран чүүлге, көдээ ажил-агыйга, эртем болгаш
 өөредилгеге, кадык камгалалына, туризмге, садыг-саарылгага,
 экономикага хамаарышкан 300 ажыг чуруктарны ук делгелгеде
 делгээн.

Делгелгениң байырлыг ажыдышыкына аймактын чагырга
 даргазы Ч. Чимэд болгаш Кызылдың уран чүүл колледжиниң сту-
 дентилери А. Номи, Б. Ундрал болгаш Д. Галиндэв олар келген.

Уран чүүл колледжиниң студентилери, келир үениң артистери
 фортепианога, скрипкага, саксофонга чараш ыры-хөгжүмнү ба-
 раалгаткан.

Ю. Цэдэнбал аттыг «Кезээ мөңгедө кожалар бис» деп фото-
 делгелгениң эжи чыл төнчүзүңгө чедир күзөлдиг улуска ажык.

А. ОНДАР.

Чагаалар аразындан

ООРНУҢ ОРУУ
МУҢГАШ

Тыва кижилер мал эдерип, ону азыраар
 болза экинден элевес, хырнындан
 аштавас дээрзин урянхайларның чүс
 муң чылдар дургузунда амыдыралы
 бадыткаан. Үе байдалдың аайы-биле
 бир кезек үеде мал ажил-агыйы аскай
 бергеш, ам катап хөгжүлдениң оруунда
 кирген болгай.

«Эки эзир тевер, элдеп куш дойлаар»
 деп өгбелерниң мерген угаадында ханы
 утка сиңген. Бо хуннерниң байдалы-биле
 алырга, кызымак кижилерниң кызыл күжү,
 дери-биле ажаап-өстүрүп алган малын аш
 берүлдерден дора оор кижилерниң сүрүп,
 чүдүрүп оорлааш, садып-саарып турары-
 дыр.

Бо кыжын аштаан кокайлар кайда-даа
 аалдарның өдөк-коданына хей когаралды
 чедиргенин медээлерден көрүп-дыңнаан
 боор силер.

А ийи буттук кокайларның үүлгедии
 кажан үстүп төнөр ирги? Кызыл кожууннун
 Кара-Хаак сумузунга хамааржыр Ондум-

Аксы деп кыштаг-хонашты хей ажы-төлдери
 өзүп олурар аныяк халышкылар Кыргыстар
 эрткен күзүн садып алгаш, кажар-хораа,
 эргилей берген бажың-балгаттарын удур
 септээш, кырганнарындан шилчип келген
 инек-мал, хой-өшкүзүн чаңгыс черге бөлүп
 эккеп, өске девискээрге чаңчытырып,
 сигеннедип, тургузу азырап, кышты кыш-
 тадыр кандыг бергелерни көрбээн дээр.
 Оолдар ада-ие, өгбелериниң чанынга
 күш-ажылды көрүп өскөн болгаш, амгы
 үениң ажил чок кижилериниң өөдежөк, чал-
 гаазындан пат чөгенир-даа таварылгалар
 тургулаан. Кышты хүр ашкан, семис, сергек
 инек-малы онча-менди оолдап, немешке-

ни-даа бар. Кыжын одарындан азы суггарар
 ажит хемчигежинден бөрүлөргө чиш болуп,
 когарааны-даа хей. Моон кырындан алды
 айның 19-тан эгелеп, оорлар чаш кулуннуг
 2 бени, июль айның 2-ден 3-че дүнезинде
 чаш бызаазын алгыртыр каапкаш, дүне
 инекти хемеге чүдүрө бергени дыка хому-
 данчыг болду.

Ынчангаш чырыдып бижип олурар
 ужурувус: оорларның сураа дыңналып,
 билдинип кээр-даа чадавас дээш, ырак-
 чокотан кым-бир аалга олчазын эккеп,
 чагып каан-даа улус бар чадавас. Өске
 кожа-хелбээ чону эскерип-даа каап болгай.
 Читкен инектиң бызаазы дыка-ла алгырып,
 авазын кыйгырып ыглан. Авазы хөөкүй бир
 дугаар төрзэн, ийи харлыг аныяк инектиң
 эмилери база бергедеп-ле чораан боор.
 Ооң демдектери: арны, хөззэнде төжү,
 сиртинде шөйбек дилиндек ак өңнүг, өске
 артканы шилги уксаалыг инек.

Айттарның демдектери: хүрең бе се-
 мис, сувай ийи талакы саарында «ДА» деп
 таңмалыг. Мелдер өңнүг бе, бичии кулуннуг
 саарында С-тиң бажы шөйбек.

Оорнуң оруу муңгаш болуп, сураа
 дыңналып-ла келзинем.

Алексей, Чойганмаа
 КЫРГЫСТАР.

